CUMHURİYET SONRASI DOĞU VE GÜNEYDOĞU'DA KİMLİK VE DİN

Erdem Koçoğlu

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Cangül Örnek

İstanbul

T.C. Maltepe Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temmuz, 2018

CUMHURİYET SONRASI DOĞU VE GÜNEYDOĞU'DA KİMLİK VE DİN

Erdem Koçoğlu

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Cangül Örnek

İstanbul

T.C. Maltepe Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temmuz, 2018

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI

Erdem KOÇOĞLU'nun "Cumhuriyet Sonrası Doğu ve Güney Doğu'da Kimlik ve Din" başlıklı tezi 18.07.2018 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından değerlendirilerek "Maltepe Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği" nin ilgili maddeleri uyarınca, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalında Yüksek Lisans/Doktora tezi **oy birliğiyle / oy çokluğuyla** olarak kabul edilmiştir.

	Unvanı. Adı ve Soyadı	İmza
Üye (Tez Danışmanı)	: Dr. Öğr. Üyesi Cangül ÖRNEK	.....
Üye	: Dr. Öğr.Üyesi İnayet Burcu AKYÜREK	.....
Üye	: Dr. Öğr. Üyesi Fulya EREKER	.....

Doç. Dr. Ahu TUNÇEL ÖNKAL
Enstitü Müdürü

İLKE VE KURALLARA UYUM BEYANI

Bu tezin bana ait özgün bir çalışma olduğunu; çalışmamın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalarda bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilmeyen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; çalışmanın Maltepe Üniversitesinde kullanılan "bilimsel intihal tespit programı" ile tarandığını ve öngörülen standartları karşıladığını beyan ederim. Herhangi bir zamanda, çalışmamla ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

Erdem Koçoğlu

Temmuz, 2018

iii

TEŞEKKÜR

Akademik eğitim almak hayalimdi. Öncelikle bu hayalimin gerçekleşmesine eşlik eden; bu yaştan sonra kendilerine ayırmam gereken zamanı eğitime ayırmama tahammül eden, dahası teşvik eden çocuklarım Yuşa-Hüda-Zeynep ve onları dünyaya getiren anneleri, kıymetli eşim Ayşe'ye minnettarım. İyi ki varlar ve iyi ki hayatımdalar.

Yüksek Lisans eğitimim döneminde kendilerinden ders almanın ötesinde; arkadaş olduğumuz, tartıştığımız, fikirlerini ve bilgilerini aldığımız Siyaset Bilimci Prof. Dr. Süleyman Seyfi Öğün hocaya, Araştırma Yöntemleri dersini aldığımız Prof. Dr. Belma Akşit hocaya, şu anda Çin-Şengay Üniversitesi'nde görev yapan Uluslararası İlişkiler hocamız Prof. Dr. Tuğrul Keskin hocaya, Siyaset Felsefesi dersi hocamız Doç. Dr. Ahu Tuncel hocaya, Kamu Yönetimi hocamız Doç. Dr. İhsan Gülay hocaya, Politik Kültür uzmanı Siyaset Bilimci Dr. Öğt. Üyesi Can Ulusoy hocaya ve Siyaset Sosyolojisi dersi hocamız Dr. Öğr. Üyesi Şebnem Gülfidan hocaya verdikleri emek, gösterdikleri özveri için sonsuz şükranlarımı sunuyorum.

Hiç şüphesiz, en büyük teşekkürü Danışman Hocam Dr. Öğr. Üyesi Cangül Örnek hak ediyor. Yaklaşık bir yıl sabırla yazdığım her bir satırı, söylediğim her bir sözü okuyan ve beni yönlendiren; yazımdan metodolojiye, etik kurallardan sayfa düzenine, dil kurallarından noktalama işaretlerine kadar bir çocuk yetiştirme hassasiyetiyle bana tahammül eden Cangül Örnek hocama sonsuz şükranlarımı sunuyorum. Bu tezin her bir satırında emeği olan hocamın danışmanlığı benim için büyük bir şanstı.

Son olarak, Tez savunmamda juride görev alan Dr. Öğr. Üyesi İnayet Burcu Akyürek ve Dr. Öğr. Üyesi Fulya Ereker hocamlara teşekkür etmezsem, teşekkürüm eksik kalırdı. Olumlu eleştirileri ve katkıları için her iki hocama da yürekten teşekkür ederim.

Erdem Koçoğlu

Temmuz, 2018

ÖZ

CUMHURİYET SONRASI DOĞU VE GÜNEYDOĞU'DA KİMLİK VE DİN

Erdem Koçoğlu
Yüksek Lisans Tezi
Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı
Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Cangül ÖRNEK
Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018

Bu çalışma, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde Cumhuriyet'in kurulmasıyla birlikte kimlik-din ilişkisinin nasıl dönüştüğünü anlamaya çalışmaktadır. Feodalitenin hüküm sürdüğü bölgede uzun yüzyıllar şeyhlerin, tarikatların ve medreselerin şekillendirdiği bir kültürel hayat var olmuştur. Cumhuriyet'in sekülerleşme siyaseti bu kültürel yapıyı köklü biçimde değiştirmiştir. Cumhuriyet tarihi boyunca bu değişim süregelmiş, ancak dünya ve Türkiye siyaseti açısından her farklı dönemde farklı bir şekilde yaşanmıştır.

Bu köklü dönüşümün anlaşılması için sosyolojik çalışmaların yanı sıra konuyu siyasal alandaki gelişmeler üzerinden ele alan bir analize ihtiyaç duyulmuştur. Bu tez bahse-dilen tarzda bir analiz yapma çabasındadır.

Çalışma bu süreci anlayabilmek için Hilafet makamının kaldırılmasından ve Cumhuriyet yönetimini çok sarsan Şeyh Sait İsyanı'ndan başlayarak bugüne kadar bölgede kimlik-din ilişkisinin evrimini tartışmaktadır. Çok partili hayata geçilmesiyle birlikte Türkiye İşçi Partisi'nin bölgede Doğu Mitingleri yoluyla artan etkisi, 1990'larda Hizbullah'ın kötü şöhretinin yanı sıra kadınların siyasete katılmasıyla birlikte hızlanan sekülerleşme süreci ele alınmaktadır. Özellikle 2000'li yıllarda ise kimliğin din boyutunun yeniden önem kazanmaya başladığı görülmektedir.

Anahtar Sözcükler: Kimlik, Din, Cumhuriyet, Doğu ve Güneydoğu Anadolu

ABSTRACT

IDENTITY AND RELIGION IN THE EAST AND SOUTHEAST OF TURKEY DURING THE REPUBLIC PERIOD

Erdem KOÇOĞLU
Master Thesis
Political Science and International Relations Department
Thesis Advisor: Dr. Inttructor Cangül ÖRNEK
Maltepe University Institute of Social Sciences, 2018

This study attempts to understand how the identity-religion relationship is transformed with the establishment of the Republic in the East and Southeast Anatolian regions. There has been a cultural life in the region where feudalism has prevailed, shaped for many centuries by sheikhs, sects, and madrasas. The politics of secularization of the Republic changed this cultural structure profoundly. This change has been maintained throughout the history of the Republic, however in terms of world politics and politics in Turkey it has been experienced in a different way in each different period.

In order to understand this fundamental transformation, an analysis was needed which explores sociological studies as well as developments in the political context. This thesis is an attempt to make an analysis in the aforementioned manner.

The study discusses the evolution of the identity-religion relationship in the region from the abrogation of the Caliphate to understanding this process to the present day, starting with the Sheikh Said Rebellion which shook the Republican administration to a major extent. The adoption of the multiparty system and the growing influence of the Workers' Party of Turkey as a result of the East Meetings in the region, as well as Hezbollah's notoriety in the 1990s and the acceleration of the secularization process with the inclusion of women in politics are discussed. It is noted that the importance of the religion dimension of identity started to gain importance again especially in the year 2000s.

Key words: Identity, Religion, The Republic, East and Southeast Anatolia.

İÇİNDEKİLER

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI ..... **Hata! Yer işareti tanımlanmamış.**
İLKE VE KURALLARA UYUM BEYANI ..... **Hata! Yer işareti tanımlanmamış.**
İNTİHAL RAPORU ..... **Hata! Yer işareti tanımlanmamış.**
TEŞEKKÜR iv
ÖZ vi
ABSTRACT vii
İÇİNDEKİLER viii
KISALTMALAR x
ÖZGEÇMİŞ xii
GİRİŞ 1
BİRİNCİ BÖLÜM 6
1. Cumhuriyetin İlk Döneminde Kürtler ve Din 6
1.1 Cumhuriyet Döneminde İlk Muhalefet ve Kürtler 9
1.2 Şeyh Said Ayaklanması ve Din 14
İKİNCİ BÖLÜM 25
2. Kürt Kimliğinde Yaşanan Köklü Değişim: Din Önceliğinden Sol-milliyetçi Çizgiye 25
2.1 Türkiye İşçi Partisi (TİP) ve Sol-milliyetçi Kürt Hareketle İlişkisi 29
2.2 Doğu Mitingleri: Kürtleri Sol-milliyetçileştirme Provası 36
2.3. Devrimci Doğu Kültür Ocakları (DDKO): Kürtlerin Sol-milliyetçileşme Süreci 41
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM 47
3. Kürtlerin Sekülerleşme Süreci 47
3.1 Türkiye Hizbullahı'nın Kürtlerin Dine Bakışına Olumsuz Etkisi 50
3.2 Kürt-din Sosyolojisinin Dönüşümünde Kadının Etkisi 56
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM 66
4. Sol-Milliyetçi Kürtlerin 2000'li Yıllar Sonrası Dönüşümü 66
4.1 Sol-milliyetçi Kürtlerin Din Açılımı ve Dindar Milletvekili Adayları 69
4.2 Sol-Milliyetçi Kürtlerin Din Açılımı ve Sivil Cumalar 74
4.3 Sol-Milliyetçi Kürtlerin Din Açılımı ve Demokratik İslam Kongresi 75
SONUÇ 78
KAYNAKÇA 86
Kitaplar 86
Makaleler 89

Tezler 89
Elektronik Kaynaklar 90

KISALTMALAR

AP : Adalet Partisi

AK Parti : Adalet ve Kalkınma Partisi

CHP : Cumhuriyet Halk Partisi

DDKO : Devrim Doğu Kültür Ocakları

DHA : Doğan Haber Ajansı

DİB : Diyanet İşleri Başkanlığı

DİSK : Türkiye Devrimci İşçi Sendikası

HDP : Halkların Demokratik Partisi

IKDP : Irak Kürdistan Demokrat Partisi

LGBTİ : Lezbiyen, Gay, Biseksüel, Transgender ve İnterseks

MDD : Milli Demokratik Devrimci

MİT : Milli İstihbarat Teşkilatı

MSP : Milli Selamet Partisi

MTTB : Milli Türk Talebe Birliği

MYK : Merkez Yürütme Kurulu

RP : Refah Partisi

TCF : Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası

TİP : Türkiye İşçi Partisi

T-KDP : Türkiye Kürdistan Demokrat Partisi

YTP : Yeni Türkiye Partisi

ÖZGEÇMİŞ

Erdem Koçoğlu

Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı

Eğitim

Derece	*Yıl*	*Üniversite, Enstitü, Anabilim/Anasanat Dalı*
Y.Ls.	2014	Maltepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı
Ls.	2015	Anadolu Üniversitesi Sosyoloji Bölümü
Lise	1991	İstanbul İmam-Hatip Lisesi

İş/İstihdam

Yıl	*Görev*
1997 -	Kopa Gıda ltd.Şti. Yönetim Kurulu Başkanı

Kişisel Bilgiler

Doğum yeri ve yılı : Tunceli-Çemişgezek-1970 Cinsiyet: Erkek

Yabancı diller : Arapça

GSM / e-posta : (532) 765 35 92 / e.kocoglu@hotmail.com

GİRİŞ

Bu çalışma, Cumhuriyetle birlikte Kürt kimliğinin din öğesinin zaman içindeki değişimini ele almaktadır. Cumhuriyetin kuruluşunda Kürt-din sosyolojisi ile bugünün Kürt-din sosyolojisi arasında "keskin" denebilecek farklılıkların olduğunu söylemek mümkündür. Bu değişimi anlama çabası, bu çalışmanın yapılmasını sağlayan temel güdü oldu. Söz konusu değişimin doğruluğunu test etmek için, Kürtlerin Cumhuriyetle birlikte yaşadığı sosyo-politik ilişkiyi anlamak zorunluluk arz etmektedir. Bu çerçevede; Kürtlerin, Cumhuriyetin kuruluşunda devletle olan güçlü bağın süreç için-de neden ve nasıl zayıfladığını anlamak gerekmektedir. Kürtler ile devlet arasında var olan bağın zayıflamaya başlamasının nedenleri ve bunun Kürtlerde ürettiği değişimi anlamak oldukça önemlidir.

Ulus-devlet paradigması üzerine inşa edilmeye başlanan yeni Cumhuriyet, İkinci Meclis'le birlikte toplumun birçok katmanında önemli bir kırılmanın yaşanmasını getirdi. İkinci Meclis ülkede yeni bir kimlik edindirme süreci başlatmış oldu. Osmanlı devletinde var olan çok etnili, çok dilli, çok dinli, çok mezhepli ve otoritenin bölgele-re dağıtılmış yönetiminden; tek dilli, tek etnili, tek dinli, tek mezhepli ve otoritenin merkezde toplanacağı bir yapıya geçiş yapma süreci başlatıldı. Bu durum, bir bütün olarak toplumsal alanda rahatsızlıkların baş göstermesini getirdi.

Bu dönemde oluşan genel toplumsal kırılmanın çok üstünde bir kırılmanın da Kürtlerde yaşandığını söylemek mümkündür. Onun içindir ki bu yıllar "Kürt isyanları-nın" yoğun olarak yaşandığı yıllar olacaktır. O gün yaşanan bu isyanların sebepleri ile, özellikle 1980'li yıllardan sonra yeniden ve çok daha farklı bir yöntemle: Şiddet-silah sarmalıyla devam eden sol-milliyetçi Kürt hareketi arasındaki zihinsel farkı anlamak, süreç içinde Kürtlerin özellikle zihinsel-dinsel dünyalarında yaşadıkları derin dönüşü-mü anlamayı kolaylaştırabilecektir.

Bu bağlamda, Cumhuriyetle birlikte başlayan Kürt isyanlarından Şeyh Said Ayaklanması, araştırmanın amacına matuf olarak anlamaya çalışılacaktır. Bunun nedeni Şeyh Said Ayaklanmasının diğer Kürt isyanlarından farklı olarak "din" öncelikli bir isyan olarak görülmesidir. Bu kabul üzerinden, Cumhuriyetin ilk yıllarında baskın

olarak var olan ve Kürtlerin birincil aidiyeti olarak kabul edilen dinin, süreç içinde neden ve nasıl bir sosyo-politik süreçle ikincil hatta üçüncül bir sıralamaya itildiğini anlamak çalışma açısından oldukça önem taşımaktadır.

Bu süreci devam eden yıllarda Türkiye'de siyasal zeminde çok sesliliğin cezalandırıldığı ve tek sesli bir siyasal zeminin tahkimi ile birlikte, farklı düşün dünyasına sahip birçok grupla birlikte, Kürtlerin de derin bir sessizlik dönemine girdiklerini görmekteyiz. Bu derin sessizlik yıllarından sonra, 1950'li yıllardan itibaren hayata geçen çok partili hayatla birlikte, Kürtler çok farklı siyasal-sosyal katmanlarda kendilerini ifade etme çabasında olacaklardır. Kırılma noktası, 27 Mayıs darbesi ile nispi olarak yaşanan daha demokratik bir ortamda vücut bulan Türkiye İşçi Partisi'nin (TİP) kurulmasıdır. TİP'in siyasal zeminde boy göstermesinin hemen akabinde Kürtlerle kurduğu temas ve bu temas sonrasında Kürtlerle yaşanan siyasal yolculuk, Kürt siyasal serüvenini Cumhuriyetin ilk yıllarından çok daha farklı bir yöne evrilmesini sağlamaya başlayacaktır.

Sol-milliyetçi Kürt hareket, daha çok partili hayata geçmeden ve TİP'le temas sağlamadan önce 1940 yılında Ankara'da açılan Dicle Talebe Yurdu ile mobilize olma sürecini başlatacaktır. Yurt, Kürt kökenli öğrencilerin imkansızlıklarına imkan sağlamak amacı ile kurulmuş olsa da "Kürt kimliği" için toprağa atılan tohum işlevi görecektir. Öyle ki, ileride kurulacak olan TİP'in içinde görev alacak olan bir çok sosyalist-Kürtün bir şekilde yolunun geçtiği yerdir Dicle Talebe Yurdu. M. Remzi Bucak, Yusuf Azizoğlu, Ziya Şerefhanoğlu, Faik Bucak ve Musa Anter gibi bir çok ünlü sosyalist-Kürt tarafından kurulan Dicle Talebe Yurdu, 1943'te Fırat Talebe Yurdu olarak isim değiştirecektir. İlk Kürtçülük bilincinin yeşerdiği yer olarak Dicle Talebe Yurdu, sol-milliyetçi Kürtler için sıçramaya hazırlanma süreci olarak görmek mümkündür.[1] Fakat, bütün bu çalışmalara rağmen, Kürtlerin çok önemli bir varlık gösterdiğini ifade etmek mümkün görünmemektedir. Esas süreç TİP'le yaşanacak temasla başlayacaktır.

Çok partili hayata geçişle birlikte Demokrat Parti (DP) ve Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) içinde siyaset yapacak olan Kürtler "Doğulular" olarak tanımlan-maktadır. Bunun temel nedenlerinden biri bu süreçte Kürtlerin siyasal anlamda daha bir hare-kete dönüşmemesi ise, diğer nedeni de o dönemde "Kürt" kelimesini kullanmanın getireceği siyasi riskle alakalıdır. 1950'de DP'nin iktidar olmasıyla çok partili hayata

[1] http://www.gazetebilkent.com/2015/01/07/modern-kurt-hareketinde-sicrama-58ler/ (Erişim 31.05.2018).

geçilmiş olsa da bu süreçte siyasetin çok renklendiğini söylemek mümkün görünmemektedir. DP iktidarı süreç içinde sert muhalefetle karşılaşacak, bu ise DP'nin daha çok merkezileşmesini ve beraberinde muhalefete karşı daha sert tedbirlerin alınmasını getirecektir. Karşılıklı iktidar-muhalefet gerginliği orduyu harekete geçirecek ve 27 Mayıs 1960 Darbesi ile demokratik yöntemlerle iktidar olan DP'nin iktidardan indirilmesi sağlanmış olacaktır. Bilindiği üzere, darbe sonrasında yapılan yargılama sonrasında Başbakan Adnan Menderes ile birlikte DP'li Dışişleri Bakanı Fatih Rüştü Zorlu ve Maliye Bakanı Hasan Polatkan idam edileceklerdir.

27 Mayıs darbesinden sonra 1961 Anayasası ile birlikte nispeten oluşan demokratik ortamla birlikte kurulan TİP'in Kürtlerle kurduğu temas, Kürtlerin kimliklerini keşfettiği ve dillendirdiği bir süreci başlatacaktır. Özellikle kuruluşundan yaklaşık bir sene sonra TİP'e genel başkan olan Mehmet Ali Aybar'ın partiyi sosyalist bir çizgiye taşıması ile birlikte, TİP içindeki Kürtlerin de sosyalist bir çizgiye evrildiğini söylemek gerekmektedir. 1967'de hem Aybar'ın genel başkanlığı bırakması, hem de TİP'in Kürt kimliğinden kaynaklanan etnik sorunların sosyalist siyasetle çözülebileceğini savunan siyaseti, Kürtlerle TİP'i bir yol ayırımına getirecektir. 1967-1969 yılları arasında bölgede Türk-Kürt sosyalistlerin birlikte organize ettiği Birinci Dalga Doğu Mitingleri ile süreç içinde kurulacak olan ilk yasal Kürt örgütü Devrimci Doğu Kültür Ocakları'nın (DDKO) öncülüğünde 1969-1971 yılları arasında sosyalist-milliyetçi Kürtlerin önderliğinde yapılan İkinci Dalga Doğu Mitingleri bir taraftan Kürtleri mobilize ederken, diğer taraftan daha milliyetçi bir zemine taşınmasına aracılık edecektir.

Nispeten yaşanan bu demokratik süreç, 12 Mart 1971 Muhtırası ile sonlandırılmış olsa da, TİP'in ideoljik enjeksiyonu Kürtlere hep yön vermeye devam edecektir. Sosyalist-milliyetçi bir siyasal düşün takipçisi haline gelen TİP'ten neşet eden aynı düşün temsilcisi Kürtler, bu süreçte daha çok yerin altına inmeyi ve bu düşün korunması için bütün yolları kullanmayı temel gaye edinecektir. Yasal siyasal zeminin 12 Mart darbe muhtırası ile kesintiye uğraması ile birlikte, sosyalist-milliyetçi Kürtler daha çok marjinelleşme sürecine girmiş oldular. Bu süreçte sol-milliyetçi Kürtler daha çok yer altına inmeye ve iyiden iyiye milliyetçiliği merkeze alan bir noktaya taşınmış oldular.

12 Mart sonrası yeniden yasal siyasal zeminin kapatılması ve ardından gelen 12 Eylül 1980 Darbesi sol-milliyetçi Kürt hareketi için yeni bir yöntemin hayata

geçirilmesini sağladı: Silahlı-şiddet. Bu, Kürtler açısından Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra çok daha yeni ve çok daha farklı bir evreye tekabül edecektir. Bu yeni tarz-hareket, sol-milliyetçi Kürt hareketinin marjinelleşmesini, terörize olmasını ve şiddeti merkezileştirmesini sağladı. Fakat, gerekçesinden bağımsız olarak; bu dönem aynı zamanda silah-şiddet haliyle de olsa, sol-milliyetçi Kürt hareketinin bütün ülkede konuşulduğu, devlet politikasını yönetecek ve yönlendirecek, kurulacak bütün hükümetlerin öncelikli meselesi haline geldiği bir dönemi de ifade etmektedir. 1960-1970 yılları arasında TİP'in düşünsel memesinden beslenen hareket, sosyalist-Leninist bir çizgide iken, 1960'lı yılların sonları ile 1970'li yılların başında daha çok sol-milliyetçi bir yöne evrilecektir. 1980 sonrasında ise sosyalist düş iyiden iyiye muğlak bir hal alacak, bunun yerine milliyetçi düş daha baskın hale gelecektir.

İfade edilen bu tarihsel değişim-dönüşüm göz önüne alındığında, araştırma boyunca Kürtlerin siyasal serüveni tanımlanırken Cumhuriyetin başından 1961 Anayasası'nın yapıldığı tarihe kadar "grup", bu tarihten 12 Eylül 1980 darbesinin yapıldığı sürece kadar "sosyalist-milliyetçi hareket", 12 Eylül darbesinden günümüze kadar olan dönem için ise "sol-milliyetçi hareket" olarak tanımlamak uygun olacaktır. Silah-şiddet sarmalının yaşandığı 1980'li yıllar boyunca, bu yeni haliyle sol-milliyetçi Kürtlerin, Kürt sosyolojisinde önemli bir yer edindiğini söylemek mümkün değildir. Bu durum, 1990'lı yılların başından itibaren fark edilmeye başlanacak ve köklü bir değişime gidilecektir. Bu değişimin temel saç ayağı kadın üzerinden gelişecektir ve bu tarihten itibaren kadınlar aktif olarak hareketin içine dahil edilecektir.

Sol-milliyetçi Kürt hareket 2000'li yıllardan itibaren ise pragmatik bir kararla din ile barışık olma sürecine girecektir. Bu tarihe kadar dine karşı oldukça mesafeli hareket, bu süreçten sonra sahip olduğu temel paradigmayı yıkacak bir değişim sürecine gitti. Bu yeni süreç, din ile barışık olma çabası olarak hayata geçirilmeye çalışıldı. Hareket, bu temel paradigma değişikliğinden sonra da, kadını harekete katmasında olduğu gibi, beklediğinden çok daha güçlü bir şekilde Kürt sosyolojisine nüfuz etmeye başlayacaktır. Bu nüfuzu sağlayan en önemli etkenlerden biri de, aynı yıllara denk düşen süreçte, bir taraftan silah-şiddeti temel hak arama yolu olarak tercih edilirken; diğer taraftan, silah-şiddeti ret etmeden ve hatta olumlayarak, yasal siyasal sürece girilmiş olması önemli bir etkendir.

Sol-milliyetçi Kürt hareketinin 2000'li yıllardan sonra yaşadığı yeni değişi-min, aynı tarihlerde Türkiye'nin siyasalına güçlü bir şekilde girmeye başlayan Adalet ve

Kalkınma Partisi'nin (AK Parti) önemli bir etkisinin olduğunu vurgulamak gerekir. AK Parti'nin süreç içinde merkezi-baskın bir siyasal akım haline gelmesi, bir bütün olarak Türkiye siyasal düşünü dönüştürdüğünü ifade etmekte fayda var. Bu dönemde, sol-milliyetçi bir söylemle siyasal zeminde var olmaya çalışan Kürt hareketi, bu tarihten itibaren birçok farklı siyasal düşünceye mesaj verecek bir paradigma değişikliğine daha gitti. 2010 yılından sonra ise, bu yeni siyasal söyleme uygun olarak, hem toplum önünde olan isimlerin tercih edilmesinde, hem bu isimler üzerinden topluma verilen mesajlarda "Türkiyelileşme" olarak tanımlanan bir söylemi yakalama çabasında oldu. Görünen o ki, sol-milliyetçi Kürt hareketi, süreç içinde evrilmeye devam edecektir.

Çalışma bu değişim sürecini dört bölümde incelemektedir: Birinci Bölüm'de Cumhuriyetin ilk yıllarında Kürtlerle devlet arasındaki iletişim irdelenmeye ve bu iletişimin nerede sekteye uğramaya başladığı anlamaya çalışmaktadır. İkinci Bölüm, Kürtlerin TİP ile tanışık olması ve TİP'in Doğu Mitingleri ve DDKO üzerinden Kürtleri dönüştürmesi üzerinde durulmaktadır. Üçüncü Bölüm, 12 Mart Muhtırası sonrası yasal siyasal zemini terk eden ve şiddeti benimserken sol-milliyetçi Kürtlerin sekülerleşme süreci Türkiye Hizbullah'ı ve kadının siyasal hayata katılımı üzerinden irdelenmektedir. Dördüncü ve son bölüm ise 2000'li yıllardan sonra sol-milliyetçi Kürt hareketin din lehine yaşadığı süreç tahlil edilmeye çalışılacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. Cumhuriyetin İlk Döneminde Kürtler ve Din

Türkiye'de Cumhuriyet sonrası Kürtlerin kimlik ve din ilişkisini anlamak için bu hareketin neşet ettiği sosyo-politik ortamın topografyasını anlamak önemlidir. Bu nedenle Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulduktan sonra Tek Parti hükümetleri döneminde bu başlıkta yaşanan önemli gelişmelerin ele alınması ve bu gelişmelerin nasıl bir eğilime işaret ettiğinin anlaşılması önem taşımaktadır. Türkiye Cumhuriyeti yaklaşık yirmi yedi sene Tek Parti hükümetleri tarafından yönetilmiş; bir taraftan içinden türemiş olduğu Osmanlı devlet anlayışından, yönetim modelinden, bürokratik yapısından, sosyal ve siyasal çeşitliliğinden, devlet-millet anlayışından koparken; diğer yandan yeni bir devlet ve yeni bir birey üretmeye çalışmıştır.

Modernleşme süreci Osmanlı'nın son döneminde, 18. yüzyılın başından itibaren başlamış olsa da, bu süreç Cumhuriyetle birlikte hem daha çok hız kazanmış, hem de daha uygulanma imkanı bulmuştur. Ancak bu dönüşüm sürecinde kurulan yeni Cumhuriyet, Batılı devlet modeline ulaşmayı hedef olarak belirlese de, ülkeyi bu modele ulaştıracak kurum ve kuruluşlara, bürokratik yapıya ve elemana sahip değildi. Bu durumda, değişimin kolay olmayacağını bilmek ve anlamak zor değildir. Bir taraftan var olan bir şey yıkılıyor, diğer taraftan o tarihe kadar olmayan birçok yeni kurum tahsis edilmeye çalışılıyordu: Osmanlı döneminde var olan hilafet, tekke ve zaviyeler gibi birçok kurum kaldırılıyor, yerine modern dünyanın eğitim modeli karma eğitime geçiliyor, Arap alfabesi yerine Latin alfabesi tercih ediliyor, Şer-i kanunlar yerine seküler dünyanın kabul ettiği kanunlar ikame edilmeye çalışılıyordu.

Bu süreçte, kurulacak yeni devletin sosyo-politik yapısına uygun olarak yeni bir kimlikle bireyin inşa edilmesi de yeni devletin asli görevi olarak görülebilir. Fakat, kurulacak yeni Kemalist-devletin ideolojisine uygun olarak bireye yeni bir kimlik edindirme süreci de kolay olmayacaktır. Değişim, yöntemsel olarak da yukarıdan

aşağıyadır ve çoğunlukla bu değişim sürecinde ortaya çıkan sorunlar baskı yoluyla çözülmeye çalışılmaktadır.[2]

Bu çerçevede, "Cumhuriyet Sonrası Doğu ve Güneydoğu'da Kimlik ve Din" etkileşimini anlamak için Cumhuriyetin kuruluşu aşamasında Kürtlerin Cumhuriyet ve din ile olan ilişkisini anlamak anlamlı olabilir. Osmanlı İmparatorluğu bir ulus-devlet değildi; dolayısı ile Osmanlı'da modernleşmenin başladığı dönem öncesinde etnik ve dinsel kimliğe ilişkin sorunlar olmakla birlikte, bunların kronik sorunlara dönüştüğünü söylemek çok mümkün görünmemektedir. Ulus-devletleşme süreci çok daha önceden başlamakla birlikte, uluslaşma açısından Cumhuriyetin kurulma-sıyla birlikte bir yöntem değişikliğine gidildi. Yeni ulus-devlet süreci ile birlikte bir devletin sınırları içinde birlikte yaşayan bütün kesimlerin eşitliğine dayanan bir anlayıştan uzaklaşıldı; ulus-devletin eşit bireyleri olmak için aynı etniye, aynı mezhebe ve aynı ideolojiye mensubiyetin önem kazandığı bir döneme girildi. Bu yeni süreç, pek çok grup için olduğu gibi Kürtler içinde yeni bir başlangıç anlamına gelecektir. Türkiye Cumhuriyeti özellikle İkinci Meclis'le birlikte bir ulus-devlet olarak inşa edilmeye başlandı. İşte tam da Kürt sorunu bu aşamadan itibaren daha radikal bir biçimde boy göstermeye başlayacaktır. Halbuki bu dönemden önce Kürtler için "Kürtlük", aynı zamanda Müslüman olmak ve Osmanlı'ya ait olmak demekti. Kürt olmak, Müslüman olmak anlamıyla eş değer bir anlam taşımaktaydı.[3]

1923'ten itibaren Kemalist Devletin tek etnili, tek mezhepli, laiklik eksenli söylemi Kürtleri rahatsız etmeye başlayacaktır. Oysa Osmanlı Devletinin yıkılışı sürecinde dahi, Sultan Abdülhamit'in Doğu'da en güvendiği güçler Kürtlerden oluşturulan Hamidiye Alayları idi.[4] Kurtuluş Savaşı sırasında da Kürtler bağımsızlık

---

[2] Cumhuriyetin kuruluşu ve yeni bir devletin inşaa süreci, toplumsal değişim ve dönüşüm için bkz. Taha Parla, (2008-İstanbul) *Türkiye'de Siyasal Kültür'ün Resmi Kaynakları / Cilt 1: Atatürk'ün Nutuk'u*. (İstanbul: Deniz Yayınları, 2008)- Parla, Taha. *Türkiye'de Siyasal Kültür'ün Resmi Kaynakları / Cilt* 2:(İstanbul, Deniz Yayınları, 2008) - Taha Parla, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri - Taha Parla, Türkiye'de Siyasal Kültür'ün Resmi Kaynakları / Cilt 3*: Kemalist Tek-Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Ok'u. (İstanbul: Deniz Yayınları, 2008).

[3] Erık Jan Zürcher, *İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye'de Etnik Çatışma*. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014), s. 98-99.

[44] Hamidiye Alayları, 20 Ekim 1890 tarihinde çıkartılan 233 sayılı kanun ile kurulmuş, süvari Kürtlerden oluşan ve Sultan İkinci Abdulahmait'in en çok güvendiği birliklerdir. Hamidiye Alayları, özellikle Ermeni isyanlarında ve Ermenileri destekleyen Kürt Aşiretlerine karşı önemli fonksiyonlar üstlenmişlerdir. Hamidiye Alaylarını "Türklerin Kürtleştirilmesi" olarak değerlendiren okumalar olduğu gibi (Doğu İlleri ve Varto Tarihi- Fırat, M. Şerif), bu alayları bugünkü "Köy Koruculuğu" konumunda gören ve olumsuzlayan okumalar da mevcuttur. Öte taraftan, Hamidiye Alayları'nın bütün eleştirilere rağmen, merkezi hükümete, yani Halife Abdulhamit'e bağlılığı ve sadakati ile, bölgede asayişin sağlanması,

mücadelesinin unsurlarından biri olmuşlardır. Birinci Meclis'te de yeni Cumhuriyetin demografik yapısını özetleyen bir Meclis oluşturulmuştu.[5] Birinci Meclis, toplumu temsil eden bütün katmanlardan; aşiretleri temsilen aşiret reislerinden, Sünni Müslümanları temsil eden din adamlarından, Alevileri temsil eden dedelerden ve azınlıkları temsil eden azınlık temsilcilerinden oluşturuldu. Zira bu aşamada Milli Mücadelenin gerekleri nedeniyle toplumun bütün katmanlarını bir arada tutacak bir temsil gücüne sahip meclis öncelikli hedefti.

Bütün bu olumlu gidişata rağmen, daha Birinci Meclis devam ederken, Milli Mücadele sürecinde birlikte mücadele eden insanlar, Meclis kurulduktan sonra fikri ayrılığa düştüler. Bu fikri ayrılık neticesinde Meclis içinde İkinci Grup adıyla yeni bir oluşum daha ortaya çıkmış oldu. İkinci Grup, resmi tezlere göre "gerici-yobaz" bir hareket olarak tanımlansa da, özünde meclis içinde yaşanan bir fikri ayrılığın sonucuydu. İkinci Grup üyeleri, Mustafa Kemal'in "Başkomutanlık" talebi ile meclisin bütün yetkilerini kendisinde toplamak istemesinden rahatsız oldular. Meclisin tek adam ve tek görüşten oluşmasından rahatsızlıklarını ifade etmeye başladılar.

İkinci Grubun ortaya çıkışı şunu göstermektedir: Misak-ı Milli savunmasında büyük bir konsensüs sağlanmış iken, iş ülkenin yönetim tarzına ve yönetici kadrolarının tayinine geldiğinde fikri ayrılıklar başlamış oldu. Daha Cumhuriyetin ilk yıllarında meydana gelen bu fikri ayrılıklarının nedenlerini İkinci Grubun lideri Hüseyin Avni Ulaş'ın sahibi olduğu Mesuliyet dergisinde yazılar yazan, yine İkinci Grubun kurucularından Mersin Mebusu Salahattin Köseoğlu, grubun amacını "*Her türlü kişi taassubuna karşı gelmek* "[6] olarak tarif edecektir.

Bu bölüm, İkinci Meclisin oluşmasından sonra başlayan Şeyh Said Ayaklanmasının mahiyeti üzerinde Meclis içinde ve dışında yapılan tartışmalardan yola çıkılarak, Kürt sorununu doğuran koşulları ve politikaları anlamayı da amaçlamaktadır.

Ermeni isyanları ve Rusya'ya karşı yaşanan savaşlarda önemli fonksiyonlar üstlendikleri üzerinde genel bir ittifaktan bahsetmek mümkündür. Hatta, Hamidiye Alayları'nın Pan-islamizm politikalarına destek sağladığını ifade eden okumalar da mevcuttur (Yıldız, M.Cengiz: *Kimlik, Kültür ve değişim Sürecinde Osmanlıdan Günümüze KÜRTLER uluslararası Sempozyumu).*

[5] Birinci Meclisin demografik yapısı için bkz. Ahmet Demirel, Birinci Meclis'te Muhalefet: ikinci Grup, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015).

[6] Ahmet Demirel, *Birinci Meclis'te Muhalefet: İkinci Grup*. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015) s.19-47.

1.1 Cumhuriyet Döneminde İlk Muhalefet ve Kürtler

Cumhuriyetin ilk yıllarında, özellikle Hilafet'in kaldırılması, içeride İslam kimliği altındaki bütünlüğü bozan faktörlerden biri oldu. Hilafet, İslam dinine mensup bütün etnik grupların üst çatısı konumundaydı. Hilafetin kaldırılması ile bu çatı yok olmuş, çatının yok olması ile birlikte problemler de başlamış olacaktır. Nitekim 3 Mart 1924'te Hilafetin kaldırılması ile birlikte muhalefetin birleşmesi hızlandıracak ve Kazım Karabekir Paşa, Rauf Paşa (Orbay), Ali Fuat Paşa (Cebesoy) gibi İstiklal Savaşı'nın üst düzey komutanları 17 Kasım 1924'te Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı (TCF) kuracaklardır.[7] Diğer taraftan, yeni kurulan iktidara karşı muhalefet sadece siyasal zeminle kalmayacak, başta Kürtler olmak üzere, sosyal zeminde de isyan sürecini getirecek bir hoşnutsuzluk baş gösterecektir.

Öte taraftan, Cumhuriyetle birlikte fikri ayrılıklar sadece isyan mahiyetinde cereyan etmemiştir. Fikri ayrılıklar, siyasal alanda da baş göstermiş ve daha birkaç yıl önce birlikte, aynı amaç etrafında birleşmiş olan insanlar, birbirlerine rakip haline gelmiş-lerdir. İkinci Grup olarak Cumhuriyet tarihinde ortaya çıkmış olan ilk muhalefetin, yönetim şekli ve yönetilme biçimi konusunda farklı bir anlayışa sahip olduğunu söylemek mümkündür. Resmi tarihin meseleye ideolojik yaklaşması, konunun sağlıklı olarak tartışılmasını ve anlaşılmasını zorlaştırmaktadır. Resmi tarih yazımına göre Atatürk'ü, dolayısıyla da Kemalizm'i eleştirmenin iki gerekçesi olabilir: Bu ya bölücülük, ya da yobazlıktır, bunun dışında üçüncü bir ihtimal yoktur.11 Tartışma bu zeminde yürüyünce, doğru bilgiye ulaşmak zorlaşmaktadır.

Ahmet Demirel'in *Birinci Meclis'te Muhalefet: İkinci Grup* başlıklı çalışmasında İkinci Grup sözcülerinin beyanlarına dayanarak yaptığı değerlendirmeler, ulus-devlet söylemi ve uygulama yöntemi üzerinde görüş farklılıklarının olduğunu göstermektedir. Bu yönüyle bakıldığında, resmi ideolojinin Şeyh Said Ayaklanmasını "gerici" bir kalkışma olarak tanımlaması akla ters düşmemektedir. Zira resmi ideoloji, başlattığı hızlı modernleşme çabalarına aykırı söylemlere karşı bir mücadeleye dikkat çekerek, bu sürece getirilen bütün eleştirileri aynı tasnife tabi tutmakta ve modernleşme sürecine destek sağlamaya çabalamaktadır. Bu yaklaşımın, Cumhuriyet döneminin ilk Kürt isyanı olarak kabul edilebilecek olan Şeyh Said Ayaklanmasının bile bir çırpıda "gerici

[7] Ahmet İlyas, "Cumhuriyet Döneminde Ortaya Çıkan isyanlarda Aşiretlerin Rolü" Batman Ünv. Yaşam Bilimleri Dergisi, Cilt 5, Sayı 1, (2015).

isyan" olarak yaftalandığını ve bu şekilde meselenin anlaşılmasını zorlaştırdığını söylemek gerekiyor.

Bu çerçevede bakıldığında, Birinci Meclis'te "Kürt milliyetçiliği" üzerinden bir tartışmanın yapıldığını bize gösteren bir olaya rastlanılmamaktadır. Zira Birinci Meclis, Misak-ı Milli anlayışı ile teşkil edilmiş; vatandaş olma ve vatanı sahiplenme güdüsü ile hayat bulmuş, Türkiye'nin bütün renklerinin temsil edildiği bir yapıdaydı. Ahmet Demirel'in Birinci Meclis'i değerlendirdiği çalışmasında, İkinci Grubu teşkil eden önemli isimlerin, Milli Mücadele sırasında Atatürk'e çok yakın isimler olduğunu öğreniyoruz. Bu insanların, Mustafa Kemal Atatürk de dahil, en azında söylemde hepsinin bir tek hedefi vardı: Ülkeyi düşmandan kurtarmak ve Hilafetin konumunu korumaktı. Fakat, bu Birinci Meclis toplandıktan sonra böyle olmadı. Mustafa Kemal, daha çok merkezileşmeye[8] dönük adımlar attıkça ve ülkeyi yeni bir anlayışla tepeden şekillendirmeye başladıkça hem Meclis içinde, hem Meclis dışında itirazlar ve muhalefet sesleri yükselmeye başladı. Bu fikri ayrılığın, Mustafa Kemal'in otorite-sine kayıtsız şartsız itaat etmek veya karşı gelmek üzerinden şekillenmeye başladığını ifade etmek yanlış olmayacaktır.[9]

Muhalefetin esas sesini yükselteceği sürece; özellikle 29 Ekim 1923'te ilan edilecek olan Cumhuriyet'in "ilan şekline" değinmek gerekmektedir. Yukarıda da ifade edilmeye çalışıldığı gibi, Birinci Meclis'ten itibaren Mustafa Kemal yeni Cumhuriyeti hem merkezileştirmek, hem de kendi kontrolüne almak için oldukça önemli adımlar atmaya başlayacaktır. Bu eğilim İkinci Meclis dönemi (Ağustos 1923-Ekim 1927) boyunca artmaya devam etti. Mustafa Kemal, bu süreçte Osmanlı hanedanına bağlılığı bilinen, Halifeye sadakatle bağlı bütün unsurları tasfiye etmeye, bu isimlerin yerine, kendisine bağlı insanları ön plana çıkarmaya başlamıştır. Örneğin, bu çerçevede Rauf Orbay, Refet Bele, Adnan Adıvar ve Ali Fuat Cebesoy gibi önemli isimleri bertaraf etmek için bir hülle ile; bu isimler kent dışında iken, kendilerine hiç danışılmadan Cumhuriyetin kuruluşu 29 Ekim 1923'te ilan edilecektir. Ardından, önce hükümetin önerdiği isimler onaylatılmamıştır. Bu değişiklikten sonra Mustafa Kemal'in planları

[8] Ahmet Demirel, *Birinci Meclis'te Muhalefet: İkinci Grup*. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015) s.16-26.

[9] Demirel Ahmet, a.g.e., s.59.

önemli derecede devreye sokulmaya başlanacaktır. Mustafa Kemal, aynı gün kendisini Cumhurbaşkanı seçtirecek, ertesi gün de İnönü'yü Başkanvekili olarak atayacaktır.[10]

Bu oldu-bitti siyaset tarzı muhalefetini oluşturmakta gecikmedi. Orbay'ın 1 Kasım'da *Vatan ve Tevhid-i Efkar*'da yayımlanan söyleşisi, gelecekte takip edilecek muhalefetin ipuçlarını verir niteliktedir. Rauf Orbay 1 Kasım 1923'te basına verdiği mülakatta, iki tip hükümetten bahisle: Demokratik ve despotik hükümetler ayrımı yapacaktır ve kendisinin daima demokratik ilkeleri benimseyeceğini ifade edecektir.[11] Despotik hükümet tanımlamasında iktidarın siyaset tarzına işaret edildiğini anlamak mümkündür ve muhalefetin rahatsızlığını yüksek perdeden ifade etmektedir. İstanbul'da ortaya çıkan bu sert muhalefet, oldu-bitti ile iktidara gelen yeni Ankara hükümetini çileden çıkaracak ve Rauf Orbay'ın Ankara'ya gelerek son zamanlardaki söylemlerine ilişkin izahat vermesi istenecektir. Bu, özünde, yeni Ankara hükümetinin sertleşmeye başlayacağının kanıtı olarak okunabilir. Orbay, tren garından büyük bir halk kitlesi ve yol arkadaşları tarafından Ankara'ya uğurlanacaktır. Korku muhalefeti sarmıştır; zira, bilinmektedir ki Nisan 1923'te çıkarılan Hıyanet-i Vataniye Kanunu[12] böylesi bir gün için demoklesin kılıcı olarak çıkarılmıştı. Yeni iktidar düşlediği sosyal ve siyasal değişim için hazırlıklıydı, bunun bütün alt yapısı oluşturulmaktaydı. Ankara'ya giden Orbay, beklediğiyle karşılaşacak ve Halk Fırkası'nın şahinleri Yunus Nadi, Recep Peker ve Kılıç Ali'ye adeta hesap verecektir.[13] Bu gelişmeler, İstanbul grubunun artık Halk Fırkası çatısı altında olmasının imkânsızlaştığının ifadesi anlamına gelecektir.

Araştırmanın konusu açısından vurgulanması gereken nokta, "Kürtçü" kesimler, muhalif olmaktan kaynaklanan bir destek vermiş olsalar bile, oluşan muhalefetin "Kürtçülük" diye bir davasının olmadığıdır. İki temel nokta muhalefeti var etmek-teydi:

---

[10] Erik Jan Zürcher, *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Siyasal Muhalefet: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1024-1925).(* İstanbul, İletişim Yayınları, 2016), s.53-54.

[11] Demirel Ahmet, *Birinci Mecliste Muhalefet: İkinci Grup*. (İstanbul: İletişim yayınları, 2015), s.30.

[12] 29 Nisan 1920'de çıkarılan Hıyanet-i Vataniye Kanunu yeni Meclis'in çıkarmış olduğu ilk kanunlardandır. 14 maddeden oluşan kanunun amacı Birinci Dünya Savaşı sonrası Türkiye'yi bölmeye çalışan küresel güçlerin ülkede çıkarmaya çalıştıkları ihtilafların önüne geçmek, ajanların provakasyonlarına karşı yapılabilecek işbirliklerin önüne geçmekti. Kanunun bir diğer amacı ise merkezi otoriteyi güçlendirmek ve halkı bir amaç etrafında toplamaktır. Vatana ihanet fiilinin belirlenmesi de bu kanun çerçevesinde değerlendirilmiş ve suçluların cezalandırılması için İstiklal Mahkemeleri ihdas edilmiştir. (Ahmet Yayla: *İstiklal Mahkemelerinin Kuruluşu ve Casusluk Yargılamaları*).

[13] Erik Jan Zürcher, *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Siyasal Muhalefet: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*. (İstanbul: İletişim yayınları, 2015), s.58.

Cumhuriyetin yapısı ve Hilafetin kaldırılması.[14] Sorun, başında Mustafa Kemal'in bulunduğu Ankara ekibinin farklı seslere kapalı olmasından, istişareye ihtiyaç duymamasından ve yeni devletin oluşmasında Misak-ı Milli sürecinde idealize edilen değerlerin; Din-i Mubin ve Hilafeti koruma hedeflerinin pay-pas edilme-sinden kaynaklanmaktadır. Bu değerlere aykırı hareket edilmesi Kürtlerin meclis içindeki muhalefetin hassasiyetleriyle ortak gündemlerini oluşturmaktaydı.

Muhalefetin temel eleştirisi Hilafetin konumu olacaktır. 5 Aralık 1923'te İstanbul gazetelerinin Hintli Müslüman liderleri Emir Ali ve Ağa Han'dan İnönü'ye, "Halife'nin durumu" ile ilgili yazılan mektupları yayınlaması meseleyi açıkça ortaya koyacaktır.[15] Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme* adlı çalışmasında, "*Kemalistlerin 1923'te kurdukları rejim, sözcüğün kabul edilmiş hiçbir anlamıyla demokratik değildi.*"[16] diyerek, o dönemde siyaseten oluşan muhalefetin gerekçesini ifade etmemize kolaylık sağlamaktadır. Böylesi bir ortamda, İstanbul muhalefetine rağmen Mustafa Kemal 1 Mart 1924'te yeni yasama yılını açtıktan iki gün sonra, 3 Mart 1924'te Hilafeti kaldırdı ve Osmanlı ailesini ülkeden kovdu.[17] Mustafa Kemal iyiden iyiye kontrolü eline alıyor; bu doğrultuda Halk Fırkası güçlenirken muhalefet baskı altına alınıyordu. Siyasetin mecrası içinde eleştiriye ve fikir beyan etmeye tahammül etmekten uzak yeni Meclis ve yeni hükümet, ileride ifade edileceği gibi, Meclis dışından itirazların yükselmesine neden olacaktır. Bu itirazlar, Kemalist rejimin Türkiye'yi her gün biraz daha muhalefetsiz bir ortama; düşüncelerin baskılandığı, itirazların ifade edilemediği bir Tek Parti dönemine götürmesine karşıdır. Hilafetin kaldırılmasını, Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile eğitimin laikleştiril-mesi izleyecek ve Halk Fırkası'nın bu tavrında rahatsız olanlar olsa da bir parti kur-maya kimse cesaret edemeyecektir.[18]

---

[14] Erik Jan Zürcher, *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Siyasal Muhalefet: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*. (İstanbul: İletişim yayınları, 2015), s.55.

[15] Erik Jan Zürcher, a.g.e s.56-58.

[16] Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*. (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2016), s.196.

[17] Erik Jan Zürcher, *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Siyasal Muhalefet: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), s.61.

[18] Erik Jan Zürcher, a.g.e., s.61-62.

Bu gelişmeler neticesinde Misak-ı Milli mücadelesi sürecinde Mustafa Kemal'in yakın arkadaşları[19] olan pek çok isim muhalefete geçecektir. 17 Kasım 1924'te ifade edilen rahatsızlıklar nedeniyle bir araya gelerek Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı (TCF) kuran muhalefet, korktuğunu yaşayacak; Şeyh Said İsyanı gerekçe gösterilerek 1925'te çıkarılan Takrir-i Sükun Kanunu ile parti kapatılacaktır.

Meclisin içinden ve Kuvay-ı Milliye kadroları arasından çıkan bu muhalefet dışında ülkeyi sarsan en önemli isyan Doğu'da gerçekleşecektir. Aşağıda anlamaya çalışılacağı üzere, özellikle Şeyh Sait Ayaklanmasının mahiyeti üzerindeki tartışmalar, çok partili hayata geçtikten sonra evrimleşerek gelişen sol-milliyetçi Kürt hareketinin doğru okunmasını sağlayabilir.

18. yüzyılın başından itibaren Osmanlı da başlayan, Cumhuriyetle birlikte hızlanarak hayata geçirilmeye başlanan modernleşme çalışmaları, toplumun birçok kesiminde rahatsızlık oluşturmuş, bu rahatsızlık, yukarıda da bahsedildiği gibi hem Meclis içinde hem de meclis dışında muhalefetin oluşmasını sağlamıştır. Toplumda oluşan bu genel hoşnutsuzluğun, Kürtler açısından çok daha derinleşmesinin ana sebebi ise, modernleşme çalışmalarının Kürtler aleyhine eşitliği bozan bir sonucu getireceğine olan inançtır. Başta Hilafetin kaldırılması olmak üzere; Tevhid-i Tedrisat Kanunu gibi birçok kanunun, Türkler dışında; diğer etnik unsurların asimilasyonu anlamında değerlendirilecektir. Uluslaşma sürecinin hız kazanmasıyla birlikte, bu gelişmeler Kürt kimliğinin daha fazla yok sayıldığı bir dönemin açılmasına yol açmıştır. Bu politikalar ise Kürt muhalefetini besleyen ve artıran bir fonksiyon üstlenecektir.

Günümüz sol-milliyetçi Kürt hareketi anlamak için, Cumhuriyetin kuruluşunda Kürtlerin Cumhuriyet ile olan bağını objektif bir şekilde anlamak önemlidir. Bu bağlamda, Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren Tek Parti iktidarı sürecinde dört büyük Kürt isyanından bahsetmek mümkündür. Birincisi Koçgiri İsyanıdır: Bu isyan, daha 1921'de, Birinci Meclis döneminde başlayan, Sivas'tan Erzincan ve Tunceli'ye kadar geniş bir bölgede yaşanan bir ayaklanmadır.[20] İkincisi, 1925'te Diyarbakır-Elazığ-Bingöl merkezli yaşanan Şeyh Said Ayaklanması'dır.[21] Üçüncüsü, Şeyh Said

[19] İnönü'nün Mustafa Kemal tarafından bu isimlere tercih edilmesi de ayrı bir rahatsızlık konusudur. Erik Jan Zürcher, a.g.e s.89.

[20] Erdal Sarızeybek, Koçgiri'de Ne Oldu? http://www.erdalsarizeybek.com.tr/kocgiri-de-ne-oldu (Erişim 20.10.2017).

[21] Kürt isyanları için bkz. Emin Karaca, *Ağrı Eteklerinde İsyan: Bir Kürt Ayaklanmasının Anatomisi.* (İstanbul: Puslu Yayınevi, 2013).

Ayaklanmasından hemen sonra başlayan, İran'ın açıktan destek verdiği Ağrı İsyanı[22] ve son olarak 1938'de cereyan eden Dersim Olayları'dır.[23] Bu İsyanların, hemen hepsinin ulus-devlet paradigmasının inşasıyla birlikte başladığının altını çizmekte fayda vardır. Bu isyanları nitel olarak bir tasnife tabi tutmak gerekirse; birinci ve dördüncü isyanların mezhepsel, ikincisinin milliyetçi, üçüncüsünün ise dini gerekçelerle cereyan ettiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Fakat, araştırma açısından bakıldığında, Şeyh Said Ayaklanmasını diğer ayaklanmalardan ayıran tarafı, isyanın sebebinin din-hilafet merkezli olmasıdır. Şeyh Said Ayaklanması, din üzerinden toplumsal katmanları bir arada tutan ve eşitleyen bir fonksiyon üstlenen Hilafetin kaldırılmasının, dindar-Türklerden çok dindar-Kürtlerin aleyhine eşitliği bozacağı inancıyla ortaya çıkmış bir ayaklanma olduğu yukarıda ifade edildi. Ayaklanmanın bu yönüyle, güçlü bir dinsel yönü olmakla birlikte kaçınılmaz olarak bir etnik yönünün da olabileceğini de kaydetmek gerekiyor. Ayaklanmanın yaygınlığına ve şiddetine bakıldığında 1920'lerde Kürt kimliğinin dinsel öğesinin ne kadar güçlü olduğu da anlaşılabilir.

1.2 Şeyh Said Ayaklanması ve Din

Yukarıda da kısmen değinildiği gibi, Cumhuriyet döneminin ilk Kürt İsyanı Şeyh Said Ayaklanması'dır. Bu ayaklanmanın mahiyetini, nedenini anlamak, bugün için değerlendirmeye çalışacağımız sol-milliyetçi Kürt hareketi anlamamızı kolaylaştıracak; süreç içindeki nedenler ve muhtevada yaşanan savrulmayı idrak etmeye katkı sağlayacaktır. Esasen, Kürtlerin rahatsızlığını, Osmanlı'nın son dönemine, milliyetçiliklerin tırmanışa geçtiği yıllara kadar götürmek mümkündür. İlk milliyetçi karakter taşıyan Kürt isyanı, yine bir Şeyh olan Nakşibendi Şeyhi Ubeydullah tarafından 1880'de yaşandı.[24]

[22] Bkz., Erik Jan Zürcher, *İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye'de Etnik Çatışma*. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016).

[23] Dersim Olayları için bkz. *Bedriye Poyraz, "Cesaret Et hatırla": Dersim 1938 Tertelesi.* (AÜ SBF Dergisi, C 68, N 3), s.63-93.

[24] Martin van Bruinessen, *Kürdistan Üzerine Yazılar*. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), s. 75-76.

Türkiye'de başlayacak olan Kürt milliyetçiliğinin, Batı'dan başlayan ve gittikçe keskinleşen Türk milliyetçiliği tarafından beslendiğini ve var edildiğini ifade etmek gerekir. Milliyetçiliklerin birbirini beslediğini ve büyüttüğünün ayrıca altını çizmek gerekir. Dönem içinde, hem de hükümetin üst düzey yöneticileri tarafından dile getirilen şövenist söylemler, çok partili hayata geçildikten sonra TİP üzerinden ifade olunan bir tepki doğuracaktır. Bu tür söylemlere örnek vermek gerekirse, biri İsmet Paşa'nın 31 Ağustos 1930'da The Manchester Guardian gazetesinde yayınlanan beyanatında, "*Bu ülkede yalız Türk ulusu etnik ve ırki hak taleplerinde bulunabilir. Başka hiçbir unsurun buna hakkı yoktur*"[25] ifadesi önemlidir. İkincisi ise Tek Parti döneminin Adalet Bakanı Mahmut Esat Bozkurt'tan. Bozkurt 19 Eylül 1939'da The Guardian gazetesine şöyle diyordu; "*Türk bu ülkenin tek efendisi, tek sahibidir. Menşei bakımından saf olmayan Türklerin -ki burada Kürtleri kastediyor- bu halkın hizmetçi olmak, köle olmak dışında hiçbir hakkı yoktur. Bu gerçeği varsın hatta dağlar bilsin.*"[26] Karşılıklı milliyetçiliğin beslenmesini Kürt milliyetçisi Celadet Bedirhan'ın Türk Ocakları'yla ilgili Atatürk'e yazdığı mektuptan çıkarmak mümkün olabilir. Bedirhan Türk Ocakları'nı kastederek, "*Size Türkçü yetiştirdiği kadar, bize Kürtçü yetiştiriyordu*"[27] diyerek, milliyetçiliklerin nasıl birbirini beslediğini açık bir şekilde ifade edecektir.

Aslına bakılırsa, milliyetçilik akımları Osmanlı'nın son dönemlerinde başlamıştı ve giderek yükselen bir seyir izlemekteydi. Fakat, Cumhuriyetle birlikte bu durum resmi bir ideoloji haline geldi ve devletin temel paradigmasını oluşturmaya başladı. Milliyetçiliğin resmi ideoloji haline gelmesi, Kürtler tarafından büyük rahatsızlık sebebi oldu ve sonuçta isyanları besleyen temel etken oldu.

Şeyh Said Ayaklanması, resmi tarihin iddialarının aksine, Birinci Meclis'teki İkinci Grup ile; İkinci Meclis'teki TCF ile "muhalif olma" gerekçelerini paydaş olarak alan bir ayaklanmadır ve ana itiraz kaynağı, TCF'nin de tepki duyduğu Hilafetin kaldırılması kararıdır.[28] Bütün tartışma ve anlaşmazlık buradan neşet etmektedir. Bu arada, resmi tarihin "gerici" dediği bütün kurumlar Osmanlı'yı var eden kurumlardır. Oysa Kemalist-devlete göre, Osmanlı yönetim modelini oluşturan Hilafet makamı,

[25] Yavuz Çamlıbel, *49'lar Davası*. (İstanbul: Siyam Yayınları, 2015), s.19
[26] Yavuz Çamlıbel, a.g.e s. 19.
[27] Erik Jan Zürcher, *İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye'de Etnik Çatışma*. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), s.93.

[28] Ahmet İlyas, "Cumhuriyet Döneminde Çıkan İsyanlarda Aşiretlerin Rolü" Batman Ünv. Yaşam Bilimleri Dergisi, Cilt 5, Sayı 1, s.182 (2015).

eğitim sistemi içinde önemli bir fonksiyon üstlenen medreseler, Osmanlı'nın geri kalmışlığının nedeni olarak görülen "gerici" kurumlar olarak tanımlanmaktadır.

Yukarıda kısmen değinildiği gibi, Şeyh Said Ayaklanması'nın en büyük özelliği, Kemalist külliyatın tahkim edilmesi için araçsallaştırılmış olması; TCF'da dahil, bütün muhalefetin susturulmasına gerekçe olarak gösterilmiş olmasıdır. Ayaklanma sonrasında, ülkede tam bir cadı avına çıkılacaktır. Ama ayaklanmanın bu çalışma açısından en önemli yönü 20. yüzyıl başında Kürt kimliğinin dinsel boyutunun ne kadar güçlü olduğunu göstermesi ve Kürtleri devlete bağlayan, hatta onları devlete hizmet eden sadık unsurlar kılan bu bağın kopmasının ne kadar olumsuz sonuçları olduğunun yıllar sonra anlaşılacak olmasıdır. Bu bakımdan, Şeyh Said Ayaklanması'nı anlamak oldukça önemlidir. Ancak ayaklanmanın bastırılmasının sonuçları çok daha geniş kapsamlıdır: Hem siyasi muhalifler, hem dışarıda oluşan toplumsal muhalefet tamamen susturulacaktır.

Hilafet kurumu Osmanlı'da Kürtlerle devlet arasındaki bağı hem var eden, hem kuvvetlendiren bir kurumdur. Özellikle Lozan'dan sonra Kürtler ile devlet arasındaki iletişimi sağlayan Hilafet bağı koparılmaya başlanacaktır. Problem tam da bu noktadan itibaren başlayacaktır. Bruinessen'e göre Şeyh Said Ayaklanmasının nedeni dindar olan Kürtlerin dışlanmış olmasıdır:

> Türkler ve Kürtler Osmanlı İmparatorluğu'nun elinde kalan son topraklar üzerinde İslam bayrağı altında bağımsızlık savaşı vermişlerdi. Askeri başarıları Lozan Antlaşması ile uluslararası alanda tanındı ve aynı yıl (1923) Cumhuriyet ilan edildi. Musatafa Kemal (Atatürk) kısa bir süre sonra aldığı katı önlemlerle Kürtlerin ve Müslümanların birbirlerine yabancılaşmasına neden oldu. Hızlı bir laikleşme yoluna girerek geleneksel İslami kurumları ortadan kaldırdı. Cumhuriyet yandaşlarını tek bir ulus olarak birleştirmek için, Kürtleri asimile edip, kimliklerini ortadan kaldırarak Türkleştirmek istedi. Çoğunluğu dindar olan Kürtler, dışlanmışlığın kırgınlığını yaşıyorlardı. 1925 yılında Kürt Şeyhi Palu'lu Şeyh Said, aynı bölgedeki diğer Kürt Nakşibendi şeyhlerinin de yardımıyla ayaklandı.[29]

Resmi söylem Şeyh Said ayaklanmasının gerici bir ayaklanma olduğunu söylemektedir. Resmi tarihin Kemalist ideolojiye hizmet ettiğini[30] ve bunun da, tarihi süreçleri anlamamızı zorlaştırdığını ifade etmek gerekmektedir. Halbuki gericilik olarak kodlanan Kürtlerin ortak-eşit bir ümmet mensubu olmalarını sağlayan mekanizmanın

[29] Martin van Bruinessen, *Kürdistan Üzerine Yazılar.* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), s. 77-79.
[30] Erik Jan Zürcher, *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925).* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), s.13-14.

yok edilmesine gösterdikleri tepkidir. Hal böyle olunca, tarihi meseleleri sağlıklı bir şekilde; tarafsız, bilimsel analizlere tabii tutmak zorlaşmaktadır. Şeyh Said Ayaklanması bu problemin örneklerinden biridir. Öyle ki, bu bakış, çok partili hayata geçildikten sonra, bir sonraki bölümde detaylıca inceleneceği gibi, Kürtlerin sol-milliyetçi bir noktaya evrilmesine neden olacaktır. Oysa, Şeyh Said, "*Kıyamımızın (direnişimizin) sebebi şeriat meselesi. Hükümet şeriatın bir kısmını kaldırdı. Bunun iadesine sebep olursak sevaba nail olurduk diyordum*"[31] diyecek kadar, bugünün şiddete başvuran Kürt milliyetçilerinden farklılaşmaktadır. Bu gerekçeyi bir tarafa not etmek, ileride sol-milliyetçi Kürt isyanının gerekçesi ile karşılaştırmak açısından oldukça önemlidir. Şeyh Said, meseleye baştan sona kadar öncelikle "din" boyutuyla yaklaşmakta ve Cumhuriyet'in laiklik politikasının Türk-Kürt birlikteliğine vereceği zarara dikkat çekmektedir. Yukarıda kısmen ifade edildiği gibi, Hilafet makamının kaldırılması toplumların din üzerinden eşitliğini Kürtler aleyhine bozan bir etken olarak kabul edilmektedir. Sadece bu yönüyle de olsa da, bir etnik hassasiyetin de var olduğu ifade edilebilir. Şeyh Said'in Birinci Meclis İkinci Grup ile olan siyasi yakınlığı Şeyh Sait'in tek başına "milliyetçi" güdülenmeyle hareket etmediğini, esas olarak tesis edilmeye çalışılan Kemalist düzene ve onun din politikasına muhalif olduğunu kanıtlayabilir. Şeyh Said'in TCF'ye sempati duyduğu, ayaklanmada TCF'nin açık desteği olmamakla birlikte, Şeyh Sait ve destekçilerinin TCF'ye daha yakın durdukları, Cumhuriyet Halk Fırkası'na karşı ise epeyce mesafeli olduklarını söylemek gerekmektedir. [32]

Farklı kaynaklar Şeyh Said ile diğer milliyetçi Kürt cemiyetleri arasında bir bağlan-tının olduğu iddia edilse de; Cihat Kar'a göre Şeyh Said Ayaklanmasını Kürtçü bir hareket olarak gösteren çevreler, dönem içinde Kürt milliyetçi oluşumlar olarak bilinen ne Kürt Teali Cemiyeti'yle ne de Azadi Örgütü'yle Şeyh Said'in bir bağlantısı olduğuna dair bir kaynak gösterememektedirler.[33] Bu anlamda Mustafa Kemal'in Şeyh Sait Ayaklanmasına bakışı çok nettir: "*İrticai bir kalkışmadır*."[34] Mustafa Kemal'in bu yorumunu da, ayaklanmanın dini yönüne yapılan bir vurgu olduğunu ifade etmek gerekir. Ayrıca, bugün Kürt milliyetçilerinin Şeyh Said Ayaklanmasını milliyetçi olarak

[31] Cihat Kar, *"80.Yılında Şeyh Said Ayaklanması ve Gerçekler-3*".

[32] Cihat Kar, a.g.e s.10.

[33] Cihat Kar, *"80. Yılında Şeyh Said Ayaklanması ve Gerçekler-1"*.

[34] *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, 1.* (Ankara: 1989), s. 592-594

ifade etmeleri daha çok kendi siyasal amaçları ile ilgili olarak tarihi yeniden yorumlama çabası olarak görülebilir.

Ayaklanmanın sonuçlarına bakıldığında ise çok yönlü bir etki yaptığı görülmektedir. En önemli etki ise muhalefetin tasfiye edilmesi olarak kabul edilebilir. Örneğin, Mustafa Kemal, Şeyh Said Ayaklanması ile TCF arasındaki bağa dikkat çekerek, *"Efendiler, vakayi hadisat (olaylar) dahi ispat etti ki, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası programı en hain dimagların mahsulüdür; bu fırka (parti), suikastçilerin, mürtecilerin (gericilerin) tahassungahı (kalesi), ümid-i istinadı (dayanma ümidi) oldu*"[35] diyecektir. Böylece Mustafa Kemal; TCF'yi kuran başta Kazım Karabekir olmak üzere, bütün Kurtuluş Savaşı kahramanlarını da dahil ederek; ayaklanma ile muhalefet arasında bağlantı kurmaya çalışmış, böylece muhalefet köşeye sıkıştırılmış, hatta vatan hainliğiyle suçlanmıştır.

Şeyh Sait Ayaklanmasının kırılma noktası 3 Mart 1924'te Hilafetin kaldırılması ise, sonuçları da 30 Kasım 1925'te Tekke, Zaviye ve Türbelerin kapatılmasıdır. Yine 3 Mart 1924'te Tevhid-i Tedrisat Kanunu çerçevesinde Kürtçe eğitim veren Medreselerin kapatılması ile birlikte fiili olarak Kürtçenin yasaklanması ayaklanmayı doğuran önemli nedenlerden biridir.[36] Bu ayaklanmaya "Kürtçü" bir ayaklanma olarak bakan insanların temel savı Kürtçenin yasaklanmasına olan tepkidir ki, bunu sadece milliyetçi bir gerekçe ile açıklamak çok zorlama bir iddia olabilir.[37] Zira, asimilasyona yaradılıştan insanoğluna verilen özelliklere muhalefet olarak bakmak ve dini bir hassasiyetle karşı gelmek de pekala mümkündür. Hilafet makamının kaldırılması, Tekke, Zaviye ve Türbelerin kapatılması; daha seküler bir ülke tahayyülünün hayata geçirilmesinin yanında, Şeyh Said'in Kürtçe konuşma ve yazmanın yasaklanmasına karşı gelmiş olması ayaklanmanın esas olarak ve sadece milliyetçi-Kürtçü bir ayaklanma olduğunu göstermez. Şeyh Said'in Osmanlı döneminde var olan düzenin yukarıdan aşağıya değiştirilmesine itiraz ettiğini Şeyh Said'i yargılayan makamlar da dile getirmektedirler. Şeyh Said'in davalarına katılmış olan Şark İstiklal Mahkemesi Savcısı Süreyya Örgeevren hatıralarında; "*Şeyh Said ile duruşmaları birlikte yapılan sayıları sekseni*

[35] Cihat Kar, "80. Yılında Şeyh Said Ayaklanması ve Gerçekler-1"

[36] Ahmet İlyas, "Cumhuriyet Döneminde Çıkan İsyanlarda Aşiretlerin Rolü." Batman Ünv. Yaşam Bilimleri Dergisi, Cilt 5, Sayı 1, s. 184-185 (2015)

[37] Nurgün Koç, Şeyh Said Ayaklanması.http://www.turkishstudies.net/DergiTamDetay.aspx?ID=4101&Detay=Ozet (Erişim 22.02.2018).

geçen sanıkların, büyük bir inat ve ısrarla Kürtlük davası gütmediklerini söyledikleri"ni[38] aktarmaktadır.

Cahit Kar, Şeyh Said Ayaklanması üzerine yaptığı çalışmada, ayaklanmayı dini gerek-çelere dayandırır ve bunun için Şeyh Said'in birçok dini gruba ve aşirete mektuplar göndererek meseleyi anlatmaya ve destek almaya çalıştığını fakat beklenen desteği alamadığını ifade eder. Kar, Şeyh Said'in özellikle Nakşibendi geleneğinden geldiğini bütün çalışma boyunca altını çizerek ifade eder. [39]

Şüphesiz, ayaklanma bir etnik bölgede yaşanıyor ise, burada etnik kimlikle ilgili farklı korkuların, endişelerin ve etkenlerin olma ihtimali vardır. Fakat, o gün için milliyetçi duygulardan yoksun olarak Musul Kürtlerinin Türkiye'yi tercih etmelerinin temelin-de, Şeyh Said'in talep ettiği dini yaşam ile onun temsil makamı konumundaki Hilafetin etkisi büyüktür. Diğer taraftan, resmi tarihin Şeyh Said Ayaklanmasının dışarıdan desteklendiği tezi; Hilafetin kaldırılması ile birlikte, Müslüman etnik grupların din zemininde kurulan eşitliğinin bozulması sonucunda oluşan hoşnutsuzluğun dış güçler tarafından körüklenmiş olma ihtimali düşünüldüğünde, yanlış bir tez olarak görülmediği gibi, akla yatkın düşmektedir. Ömer Kürkçüoğlu bu noktayı şöyle ifade etmektedir:

> "Halifeliğin kaldırılmış olması, Kürtlerin ayaklanmasında önemli rol oynadığı gibi, Kürt unsurunun çoğunlukta bulunduğu Musul üzerindeki Türk iddiasını da zayıflatmıştır. Milliyetçi düşünceye yabancı olan Musul Kürtlerinin, Türkiye'yi Irak'a tercih ettikleri söylenebiliniyorsa, bunun başlıca nedeni, Halife'ye yani İslam'a olan bağlılıklarıydı. Musul sorununun çözüme kavuşturulmamış olduğu bir sırada Halifeliğin kaldırılması; İngiltere'nin İslam etkeni dolayısıyla duyabileceği endişeyi gidermek için ya da öteki nedenlerle alınmış olsa da, sonuçta Türkiye'nin Musul tezine manevi bir darbe indirmiştir."[40]

Musul sorunu daha devam ederken, bütün toplumu bir arada tutan harç konumunda görülen Halifeliğin kaldırılmış olması ayrıca dikkate değer bir detaydır. Bu, İngiltere için büyük bir şans, Türkiye'nin Musul konusundaki tezini zayıflatan talihsiz bir etken olarak görülebilir. O dönemde Musul'da bulunan bir İngiliz görevlisinin, "*Halifeliğin kaldırıldığı yolundaki haberleri hayretle karşılayıp, buna inanmakta güçlük çektiklerini*" yazmaktadır. Aynı görevli, "*o zamana kadar Kürdistan'ı patlamaya hazır*

[38] Cihat Kar, *"80. Yılında Şeyh Said Ayaklanması ve Gerçekler-3"*.

[39] Cihat Kar, *"80. Yılında Şeyh Said Ayaklanması ve Gerçekler-1*".

[40] Ahmet İlyas, "Cumhuriyet Döneminde Ortaya Çıkan İsyanlarda Aşiretlerin Rolü." Batman Ünv. Yaşam Bilimleri Dergisi, Cilt 5, Sayı 1, (2015).

bir volkan gibi kaynaştıran Türk propagandasının, Kürtlerin Halifeye kesin bağlılığa dayandırıldığını, Türklerin kendi bindikleri dalı kesmelerinin ise, İngiltere için inanılmayacak kadar mükemmel bir şey olduğunu"[41] belirtmektedir. Bu bilgi, resmi tarih söyleminin: "İngilizlerin kışkırtmasıyla yaşanan bir ayaklanmadır" tezinin gerçeği tam yansıtmadığını göstermektedir. Resmi tarihin söylemi doğru olsa bile Hilafetin kaldırılması iki halkı birleştiren üst çatının kalkması, ayrılığı körüklemek isteyen güçlere de olanak sağladığını söylemek mümkün olabilir.

Bütün bunlar dikkate alındığında Şeyh Said, başta Halifelik olmak üzere, dini kurumların kaldırılıp yerine batılı müesseselerin tesis edilmesinden oldukça rahatsızdır ve bunun önüne geçmenin mücadelesini vermek istemektedir. Bunun için toplantılar yapmakta, muhataplarına mektuplar göndermekte ve destek bulma-ya çalışmaktadır.[42] Şeyh Said meseleye nasıl baktığını şöyle açıklıyor:

> Kurulduğu günden beri Din-i mubini Ahmedi'nin temellerini yıkmaya çalışan Türk Cumhuriyet Reisi Mustafa Kemal ve arkadaşlarının, Kur'an'ın ahkamına aykırı hareket ederek, Allah ve Peygamberi inkar ettikleri ve Hilafe-i İslam'ı sürdükleri için, gayrı meşru olan bu idarenin yıkıl-masının bütün İslamlar üzerinde farz olduğu, Cumhuriyetin başında bulunanların ve Cumhuri-yet'e tabi olanların ve canlarının şeriat-ı garrayı Ahmediyye'ye helal olduğu... Hilafetsiz İslam olmaz! Halife memlekette çıkarılamaz! Şimdiki hükümet mütemadiyen dinsizlik neşretmektedir. Kadınlar çıplaktır. Mekteplerde dinsizlik ilerliyor...[43]

Son olarak, resmi tarihin Şeyh Said Ayaklanması'nı "gerici" bir ayaklanma olarak değerlendirilmesi üzerinde bir kaç farklı görüşü paylaşmak faydalı olacaktır. Bu meyanda, ayaklanmayı değerlendirmek için CHF temsilcilerinin yorumlarını tahlil etmek, konuyu daha anlaşılır kılacaktır. Örneğin, İsmet İnönü'nün değerlendirmesi şöyledir:

> Doğu isyanı bir irtica idi. Hakiki bir irtica idi. O zamanki ortamda memleketin siyasi hayatı karışıktı. Cumhuriyetin ilanı, cumhuriyetin devlet düzenine getirdiği değişiklikler efkarında, matbuatta, pek geniş tepkilere sebep olmuştu. Doğu isyanı bunun bir neticesidir.

[41] Ahmet İlyas, "Cumhuriyet Döneminde Ortaya Çıkan İsyanlarda Aşiretlerin Rolü." Batman Ünv. Yaşam Bilimleri Dergisi, Cilt 5, Sayı 1, (2015). s. 185.

[42] Şeyh Said ayaklanmanın gerekçesini: Hilafetin lağvedilmesine, medreselerin ve dini kurumların kapatılma-sına, gazetelerde dinsiz yazarların dine hakaret etmesine tepki duyduğunu ve buna karşı mücadele vermek istediğini ifade edecektir. Cihat Kar, "80. Yılında Şeyh Said Ayaklanması ve Gerçekler"

[43] Cihat Kar, "80. Yılında Şeyh Said Ayaklanması ve Gerçekler-1".

> Şeyh Said, hareket esnasında dini kurtarmak davasını açıktan ortaya atmış bulunuyor. 'Hilafet kalkmıştır, din tehlikededir, dini kurtarmak lazımdır.' Davaları, bu.[44]

İnönü'nün damadı Metin Toker ise, "*Şeyh Said, bir Kürt lideri gibi davranmaktan ziyade bir 'karşı ihtilal'in ilk darbecisi gibi hareket ediyordu ve açtığı bayrak, hilafet bayrağıydı, şeriat bayrağıydı*"[45] demektedir. Araştırmacı-gazeteci Uğur Mumcu konuyla ilgili şöyle bir yorum yapmaktadır:

> Şeyh Said ve yargılanan diğer şeyhler, amaçlarının "Kürtlük" olmadığını, 'Din adına kıyam ettiklerini' söylemişlerdi. Gerçekten de ayaklanmanın kökeninde dinsel duygular yer almaktaydı. Türk-Kürt çelişkisi söz konusu bile değildi. Çelişki, laik devlet ile Nakşibendi tarikatı arasındaydı.[46]

İsyanı körükleyen gelişme, dini temsil makamı olarak görülen ve Osmanlı'da farklı etnik gruplardan Müslümanları bir arada tutan yapının bozulmaya çalışılmasına tepki olduğu ifa edildi. Zira, Halifelik makamı özellikle Doğu ve Güneydoğu'da birlikte yaşayan ve zaman zaman gerilimli ilişkiler kuran Müslümanlar ile Ermeniler arasındaki anlaşmazlık ve çatışmalarda Kürtleri daha ayrıcalıklı bir yere koymakta ve Hamidiye Alayları'nda olduğu gibi silahlı bir statü sağlamaktaydı.[47] Kürtler açısından bu avantajlı durumun Kürtlerin aleyhine bozulacağına olan inanç da isyanı tetikleyen önemli etkendir.

Şeyh Said Ayaklanması'nın nedeninin, bir taraftan yukarıda ifade edilmeye çalışıldığı gibi dini kurumların lağvedilmesi ise, diğer taraftan Osmanlı döneminde ve yönetiminde Halife üst çatısı altındaki bütün etnik yapıların eşitliğinin sarsılması olduğunu tekrar ifade etmek gerekmektedir. Fakat bu, ayaklanmanın esas olarak etnik sebepli olduğuna delalet etmez; ümmet birliğinin sağladığı eşitliğin bir etnik grup aleyhine gelişmesinin getireceğine inanılan rahatsızlık olarak okunabilir. Şeyh Said'in Osmanlı'da olduğu gibi, Kürtlerin kimliklerini, dillerini ve dinlerini koruması gerektiği ile ilgili tezleri kabul görseydi, çok partili hayata geçişten sonra doğacak olan "Kürtçü" hareketin ortaya çıkmaması mümkün olabilirdi. Bernard Lewis'e göre Şeyh Sait Ayaklanmasını gerekçesi şöyledir:

> Allah'sız Cumhuriyeti devirmeyi ve Halife'yi geri getirmeyi isteyen Derviş ve Şeyhler yönetmişti. Bunun üzerine Mustafa Kemal Tekkelerini kapatarak,

---

[44] Abdi İpekçi: *İnönü Atatürk'ü Anlatıyor*. (Ankara, 1981), s. 25-26.
[45] Metin Toker, *Şeyh Said ve İsyanı*. (Ankara: Akis Yayınları, 1968), s.17.
[46] Uğur Mumcu, "Halklar Kardeştir", Milliyet Gazetesi, 3 Mart 1992.

[47] Cihat Kar, "80. Yılında Şeyh Said Ayaklanması ve Gerçekler-1".

birliklerini dağıtarak ve toplantılarını ve ayınlarını ve özel kıyafetlerini yasaklayarak dervişlere karşı harekete geçti.[48]

Kürtler, bir taraftan Lewis'in ifade ettiği gibi, Türklerle ve bütün toplumsal gruplarla eşit bir şekilde birlikteliğini sağlayan Hilafeti kaybettiler, diğer taraftan Kürt sosyolojisini şekillendiren derviş ve şeyhlerden koparıldılar, beri taraftan düşünsel dünyalarını inşa ettikleri, eğitim aldıkları medreselerden oldular. Bunun yanı sıra kim-liklerini, kültürlerini yaşamaları ortadan kaldırıldı, özellikle dini eğitim kurumlarında kullanıp geliştirdikleri dillerini konuşmaları yasaklandı.

Şeyh Said, bir "Din Alimi" sıfatı ile bir "fetva" vermektedir ve bunun gereğini yerine getirmek istemektedir. Bugün Şeyh Said Ayaklanması'nı "dini hassasiyet" dışında bir yere koymanın iki nedeni olabilir: Birincisi "Kürt" olması. Bu "bölücülük" yaftasını yapıştırmayı kolaylaştırmaktadır. İkincisi ise, "dini" olarak açıklanırsa bütün toplum-dan destek alacağına olan inançla "irtica-i kalkışma" olarak tanımlamanın meseleyi dışlamak açısından daha anlamlı olacağına olan inanç olabilir. Bu bakış maalesef, yukarıda ifade edildiği üzere, meseleyi doğru anlamaya ket vurmaktadır. Bu çerçevede; Şeyh Said Ayaklanmasında esas etkenin "din" olduğunu söylemek mümkündür fakat, süreç içinde, üst yapı pozisyonundaki Hilafetin kaldırılmasıyla birlikte, etnik hassasiyetlerin ve dürtülerin de devreye girmiş olma ihtimali vardır. Ancak bunun ikincil bir sebep olduğunun altının çizilmesinde fayda vardır.

Sonuç olarak, Şeyh Said Ayaklanması dönemin iktidarı tarafından ideolojik yapılarına uygun olarak modernleşmeyi hızlandırmak için büyük bir fırsat olarak görülecektir. Süreç içinde İstiklal Mahkemeleri'nin kurulması ve Takrir-i Sükun Kanunu'nun çıkarılması ile birlikte muhalefetin susturulması sağlanacaktır.

Şeyh Said Ayaklanması gerekçe gösterilerek bölgede büyük bir kıyım gerçekleştirilmiştir. Birçok Şeyh idama mahkûm edilmiştir. Şeyh Said Ayaklanması sonrasında mücadele için dönemin Başbakanı Fethi Bey yetersiz görülerek yerine İsmet İnönü Başbakan olarak atanacaktır. Bu, sonun başlangıcı için ilk adım olacaktır: İnönü, "Doğu isyanı bir irtica idi. Hakiki bir irtica idi."[49] diyecek ve bölgede ne kadar "irtica temsilcisi" ve "irtica kurumu" varsa hepsini Takrir-i Sükun ve Şark İstiklal Mahkemeleri marifetiyle dağıtacaktır. İstiklal Mahkemeleri'nin nasıl işlediğini kısaca ifade etmek bakımından mahkeme üyesi Avni Doğan'ın "*İstiklâl mahkemelerinin*

[48] Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*. (Ankara: Arkadaş, 1984), s.266.
[49] Cihat Kar, *"80. Yılında Şeyh Said Ayaklanması ve Gerçekler -1"*.

yetkileri sınırsız olduğu kadar, bu yetkiler kontrolsüz da idi. İdam kararlarına savcı itiraz etmezse derhal infaz olunurdu"[50] ifadesi oldukça öğreticidir.

Şeyh Said Ayaklanması'nın, daha yeni kurulmakta olan Kemalist devlete kaotik, kontrolü zor bir kriz yaşattığı muhakkaktır. Fakat aynı ayaklanmanın, Kemalist-devletin toplumu ve devleti yeniden inşa etmesine büyük bir ivme kazandırdığı da rahatlıkla ifade edilebilir. Zira gerek Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun çıkarılmasında, gerekse bu kanunun ete-kemiğe büründüğü İstiklal Mahkemeleri'nin tahkiminde Şeyh Said Ayaklanması'nın araçsallaştırıldığını ifade etmek gerekmektedir.

Sürecin sonunda karşılıklı milliyetçiliğin iyiden iyiye bilendiğini ifade etmek gerekiyor. Aşağıda verilen iki örnek Türk milliyetçiliğinin dönem için durduğu yeri ve karşıtı olan Kürt milliyetçiliği nasıl beslediğine örnek teşkil edebilir. İlki, Nihal Atsız'dan:

> Kürtler, Türk Milletinin başını belaya sokmadan kendileri de yok olmadan çekilip gitsinler, nereye mi? Gözleri nereyi görür, gönülleri nereyi çekerse oraya gitsinler. İran'a, Pakistan'a, Barzani'ye gitsinler. Birleşmiş Milletlere başvurup Afrika'da yurtluk istesinler. Türk ırkının aşırı sabırlı olduğunu fakat ayranı kabardığı zaman aslan gibi önünde durulmadığını ırkdaşları Ermenilere sorarak öğrensinler de akılları başlarına alsınlar[51].

İkincisi ise, 1959'da Kerkük'te yaşanacak olan Türkmen-Kürt çatışmasında Türkmenlerin Irak ordusu tarafından öldürülmesi üzerinde CHP Niğde Milletvekili Asım Eren'den. Eren meclise verdiği soru önergesinde: "*Irak'taki Kürtler oradaki vatandaşlarımızın ölümüne sebebiyet verdikleri için öldürülen Türkmen sayısı kadar Türkiye'de yaşayan Kürtlerin mukabele-i bilmisil prensibine uygun olarak öldürülmelerini düşünüp düşünmediğini*"[52] soruyordu.

Bu ifadelerin, Kürtçülüğün doğması ve büyümesi için toprağa atılan tohum işlevi gördüğü rahatlıkla ifade edilebilir. Konunun araştırılması sürecinde görünen de bu olmuştur. Çalışma konusuyla ilgili yapılan literatür taramalarında, birçok araştırmada bu ifadelerin bugün bile ısrarla kullanılıyor olması, Türk milliyetçiliğin karşıt milliyetçiliği doğurmasına önemli bir delil olarak gösterilebilir.

---

[50] Cihat Kar, *"80. Yılında Şeyh Said Ayaklanması ve Gerçekler -1"* s. 5.

[51] Mustafa Doğanoğlu, *"Devrimci Doğu Kültür Ocakları (DDKO) ve Siyasal Ayrışma*." Ankara Ünv. SBF Dergisi, Cilt 71, No. 3, (2006).

[52] Gökhan Çal, *"Kürt Siyasal Hareketinde Devrimci Doğu Kültür Ocakları Deneyimi (1969-1971)"* Ankara Ünv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi Anabilim Dalı, (2014).

Birinci Meclis'te İkinci Grup azınlıkta olmasına rağmen; Meclis tarihine demokrasinin işlemesi adına önemli çalışmalar yapmasına rağmen, Meclis tarihimize demokratikleşmemize leke olacak yöntemlerle tasfiye edildikten sonra[53], Şeyh Said Ayaklanması ile birlikte, anti demokratik yollarla, hatta tehditlerle bütün bir muhalefet susturulmuştur. Bundan sonraki süreçte Kürt kimliği kendisini daha çok "Doğulular" olarak, büyük ölçüde Meclis içerisinde daha silik bir şekilde ifade edecektir.

Türkiye'de Kürt kimliği, 1960'lı yıllarda dünyada ve Türkiye'de toplumsal hareketlerin yükseldiği dönemde başka bir kimlikle; sosyalist-Leninist bir kimlikle ortaya çıkacaktır. Bu evrimsel değişimi ikinci bölümde anlamaya çalışacağız.

[53] Ahmet İlyas, *"Cumhuriyet Döneminde Ortaya Çıkan İsyanlarda Aşiretlerin Rolü."* Batman Ünv. Yaşam Bilimleri Dergisi, Cilt 5, Sayı 1, (2015).

İKİNCİ BÖLÜM

2. Kürt Kimliğinde Yaşanan Köklü Değişim: Din Önceliğinden Sol-milliyetçi Çizgiye

Bu bölümde, Kürt kimliğinin çok partili hayata geçişle birlikte, özellikle 1961 Anayasası ile gelen nispi demokratikleşme süreci ortamında sol-milliyetçi bir harekete dönüşümü açıklanmaya çalışılacaktır. Cumhuriyetin başında başlayan Kürt isyanları, kısa sürede bastırıldıktan sonra uzun süre bir sessizlik dönemi yaşandı.

1940'larda büyük şehirlere üniversite eğitimi almak için giden, özellikle bölgenin önde gelen ailelerinin çocukları olan Kürt gençler, burada kimlik farklılıklarının ayırdına varacak ve 1940-56 yılları arasında öğrencilerin kurduğu bir grup olan Dicle Talebe Yurdu[54] ile birlikte ilk gençlik gruplaşmasının temellerini atacaklardır. 1950'li yıllarda özellikle DP çatısı altında Meclis'te "Doğulular" olarak adlandırılan bir grup milletvekili bölgenin sorunlarını etnik kimlik vurgusunu biraz geriye çekerek dile getirmişlerdir. Kürt kimliğinin din öğesindeki değişimin tarihsel seyrini inceleyen bu araştırmanın özellikle üzerinde duracağı dönem ise TİPin bu başlıktaki politikaları ve Kürtlerin bu partide kendilerini ifade etme biçimleri olacaktır.

Bu yeni dönemde, Şeyh Said'in taleplerinden ideolojik olarak çok farklı bir yerde duran yeni hareketin 1960'larda bu kez TİP bünyesinden çıkarak nasıl şekillendiği anlamaya çalışılacaktır. Süreç içinde yeni bir ifadeyle ortaya çıkacak olan Kürtçü kimliği besleyen sosyo-politik damarlara işaret etmek amaçlanmaktadır. Başta Şeyh Said olmak üzere, önceliği "din" olan Kürtlerin TİP'le buluşmasından sonraki süreçte, dini kimliğin ifade edilmesinde ikincil-üçüncül sıraya gerilemesinin sebeplerini anlamak önemlidir. Kürt kimliği ve bu kimliği merkeze alan siyaset önemli bir değişim yaşamıştır. Bu süreç incelenerek Cumhuriyet'in ilk yıllarında "Hilafet elden gidiyor" diye ayaklanan Kürtlerin, çeyrek asır sonra, dini afyon gören bir anlayışa, dini bir

[54] Dicle Talebe Yurdu, Kürt kökenli üniversite öğrencilerinin kültürel bir örgüt mahiyeti taşır. Dicle Talebe Yurdu'nda kalan öğrenciler, sürgünlerde yerlerinden edilen Kürt ailelerinin yerlerine dönmelerini talep etmekteydiler. Dicle Talebe Yurdunda daha sonra Kürt siyasal hayatında çokça isimlerini duyacağımız Mustafa Remzi Bucak, Faik Bucak, Musa Anter, Ekrem Uğurlu gibi önemli Kürt siyasetçiler yetişmiştir.

"ideoloji" ve Peygamberi de ideolojinin önderleri olarak gören bir çizginin ardına nasıl düştüğü anlaşılmaya çalışılacaktır.

TİP, toplumsal hareketlerin Türkiye tarihinde görülmemiş bir canlanma yaşadığı bir dönemde, 1960'lı yıllarda Türk siyasal tarihinin bu açıdan bir kırılma sürecinde ortaya çıkıp gelişen bir partidir. Mustafa Şener bu partiye dair şu temel bilgileri vermektedir:

> Türkiye İşçi Partisi 13 Şubat 1961 günü 12 sendikacı tarafından kuruldu. Partinin ilk tüzüğü ve programına bakıldığında, TİP'in sosyalist bir parti olduğunu ya da kurucularının sendikal bilincin ötesinde bir sınıf bilincine sahip olduklarını gösteren öğelere pek rastlanmıyordu, her iki belgede de "sınıf" sözcüğüne bir kez bile yer verilmemişti. Programda Atatürk devrimleri ön plana çıkarılıyor, demokrasi ve insan hakları savunuluyordu.[55]

TİP-Kürt etkileşimi üzerine yapılmış en önemli çalışmalardan biri Nicole F. Watts'ın *Sandıkta Meydan Okumak: Türkiye'de Kürtlerin Siyasi Yolculuğu* adlı çalışmasıdır. Çalışmada, TİP'in Kürt aktivizmini şekillendirmesi üzerine şu tespitler yapılmaktadır:

> TİP, yeni nesil Kürt seçim aktivizmini birkaç önemli yolla kolaylaştırdı ve şekillendirdi. İlkin, yeni nesil Kürt siyasetçiler ortaya çıkararak bunların yakın bağlar kurabilecekleri ve siyasi sermayeye dönüştürebilecekleri bir kurumsal şemsiye sağladı. TİP içerisinde Kürt sorununa öncelik verilmesi, Kürt aktivist liderliğinin çekirdeğinin oluşmasına yardımcı oldu... İkincisi, Türk devletine ve doğuya dair milliyetçi söyleme meydan okumada ve Kürt ulusal taleplerini sosyalist gündemle bağdaştırmak konusunda TİP önemli bir rol oynadı... Üçüncüsü, TİP tabandan örgütlenmeyi ve mahallelere ulaşmayı kolaylaştırdı. Legal bir parti statüsünün olması, harekete geçme ve örgütlenme konusunda oldukça avantaj sağlıyordu.56

Watts'ın ifade ettiği gibi TİP, sol-milliyetçi Kürtleri sadece doğurmakla kalmadı; ideolojik olarak da önemli ölçüde şekillendirdi. TİP'in sosyalist ideolojisinin ezilen kesimlere çekici gelmesinin anlaşılır nedenleri vardır. Kapitalist sınıfsal eşitsizlikler ya da bölgesel ve etnik dışlanmışlıklar karşısında insanların sadece hukuki olarak değil, maddi eşitlik de vaat eden bir ideoloji Türkiye'nin ekonomik olarak en geri kalmış bölgelerinden birinde yaşayan ve üstelik de kimliği nedeniyle ayrımcılığa maruz kaldığını düşünen bir gruba kolaylıkla hitap edebilmiştir.

Hakikaten de o dönemde "Kürt diye bir millet var mı" sorusunu sormak bile büyük bir cesaret istediği bir vakıadır. Oysa TİP'liler bu soruyu sormakla kalmamış,

---

[55] Mustafa Şener, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce (8.Cilt-SOL)*. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014), s. 357-358.

[56] Nicola F. Watts, *Sandıkta Meydan Okumak: Türkiye'de Kürtlerin Siyasal Yolculuğu*. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014), s. 70-72.

"*Evet, Kürtler vardır ve Türkiye'de de yaşıyorlar*"[57] diyerek cevaplandırmışlardır. Şunu söylemek yanlış olmayacaktır: TİP, Kürtlerin haklarının varlığını ilk dile getiren siyasi oluşumlardan biri olarak sol-milliyetçi Kürtlerin yanında değeri hep olmuştur.

Kürt gençleri arasında TİP gibi solcu partilerin popüler hale gelmesi sadece Türkiye'deki gelişmelerle ilgili değildir. Dünyadaki rüzgar da gençliği bu yöne sürüklemektedir. 1950'li ve 1960'lı yıllarda önce dünyada yaşanan sosyal-siyasal olaylara kısaca değinmek, ardından dünyadaki bu değişim sürecinin Türkiye'ye yansımalarına bakmak konuyu daha anlaşılır kılacaktır. 1950'li yıllarda başlayan, 1960'lı yıllarda devam eden süreç dünyanın birçok yerinde sömürge halkların uyanış ve kurtuluş mücadelesinin başladığı yıllardır. Hindistan'da Gandi ve Nehru, Cezayir'de Cezayir Kurtuluş Hareketi'nin varlığı ve Suveyş Kanalı'nı millileştirmek isteyen Mısır'ın İngiltere ve Fransa'yla savaşım vermesi dönemin gençlerini etkilemiştir. Üçüncü Dünya ülkelerinde yükselen bağımsızlıkçı, sosyalist-sol yükselişin, özellikle 1960'lı yıllar boyunca Türkiye'de de sosyalist- Türk-Kürt solunun birlikteliğini beslediği söylenmelidir.[58]

Aynı yıllar, Türkiye'de de köklü toplumsal dönüşüm yaşanmaktaydı. 1950'lilerde 1 milyondan fazla insan köyden kente göç etmiş ve İstanbul, Ankara ve İzmir gibi büyük şehirlerde nüfus yüzde 10 oranında artmıştır. 1960'lı yıllarda bu şehirleşme artışı devam etti. Örneğin, resmi rakamlara göre Doğu'nun çekim merkezi haline gelen Diyarbakır'ın nüfusu 1945-1964 yılları arasında ikiye katlandı[59]. Bu dönem, Türkiye'de üniversite sayılarının arttığı, buna bağlı olarak üniversitelilerin de sayısının arttığı yıllar oldu. Bu gelişmeler, feodalitenin hüküm sürdüğü Doğu-Güneydoğu illerinde yaşayan Kürt gençlerinin de üniversitelileşme oranını arttırdı. Bu artış beraberinde Kürt gençlerin anonim bir hayatın-kültürün yaşandığı şehirleş-melerini sağlamış oldu. Şehirleşme ise, bir taraftan yeni bir kültürün inşasını sağlarken, diğer taraftan Kürt kimliğinin ortaya çıkmasını besleyen bir süreci getirdi. Öte taraftan, Kürt gençleri geldikleri şehirlerde bir taraftan kimliklerini yeniden keşfederken, diğer taraftan siyasal-ideolojik hareketlerle tanışık olmaya başladılar. Özellikle 27 Mayıs sonrası ülkede oluşan demokratikleşme süreci de Kürt gençlerinin siyasi-ideolojik akımlarla tanışık

[57] Gökhan Atılgan vd., *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat*. (İstanbul: Yordam Yayınları, 2015), s. 576.

[58] Ebru Demir, "Devrimci Doğu Kültür Ocakları (DDKO)". Ankara Ünv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi Anabilim Dalı, (2013).

[59] Nicola F. Watts, *Sandıkta Meydan Okumak: Türkiye'de Kürtlerin Siyasi Yolculuğu*. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014), s. 65.

olmasını, siyasi-ideolojik buluşmaları artıran önemli bir etken oldu. Bu bölümde, bu gelişmeler TİP-Kürt buluşması perspektifinde irdelenmeye çalışılacaktır.

2.1 Türkiye İşçi Partisi (TİP) ve Sol-milliyetçi Kürt Hareketle İlişkisi

27 Mayıs darbesi sonrasında yeni bir Anayasa metni vücut buldu: 1961 Anayasası. Bu Anayasa birçok vesayet kurumu ihdas etmiş olmakla birlikte[60], özellikle ifade ve örgütlenme özgürlüğü alanlarında önemli bir açılım da sunmuştur. Bu düzenlemelerin DP hükümeti yıllarına; DP hükümetinin ifade, örgütlenme, basın özgürlüğü ve yargı bağımsızlığını zedeleyen uygulamalarına karşı bir tepki olarak doğduğu söylenebilir. Anayasayı ve yeni kurulan kurumları şekillendiren bu tepki olmuştur. Aslında böylece Erken Cumhuriyet döneminin tek tipçi politikalarından farklı olarak çoğulcu bir toplum yapısı oluşması için gerekli hukuki ve siyasi altyapı kurulmuştur. Bu siyasi-ideolojik patlama kıvılcımlarından neşet eden en önemli siyasal akımlardan biri de TİP olmuştur[61]. TİP, hiç bir zaman merkeze yerleşen bir kitle partisi olmadı; fakat kurulduğu günden bu güne, etkileriyle sürekli merkezde duran kitle partilerini meşgul eden bir oluşum olarak onlar üzerinden basınç oluşturan bir parti hüviyeti taşıdı.[62] Uzun yıllar TİP'in genel başkanlığını yürüten Mehmet Ali Aybar'ın ifadesiyle üç-beş arkadaşla kurulmaya çalışılan parti[63] ülke vatandaşlarının hayatına bir şekilde girmeyi ve bu hayatlarda iz bırakmayı başarmıştır. Üstelik TİP, bu başarıya ABD yanlılığının resmi düzeyde sorgulama kabul etmediği Soğuk Savaş koşullarında, kapitalizm ve emperyalizm eleştirisini yüksek perdeden yaparak sağlamış sosyalist bir partidir. TİP'in ifade edilen bu başarısının yanı sıra, bir başka önemli etkisi hala Türkiye'nin iç siyasetinin başlıca gündemlerinden biri olan Kürt meselesini yeniden ve bu kez sol bir içerikle gündeme getirmiş olmasıdır.

---

[60] Suavi Aydın ve Yüksel Taşın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), s.89-98.

[61] 23 Şubat 1961 tarihinde kurulan TİP'in kurucuları şu isimlerden oluşuyordu: Adnan Arıkan (şoför), Avni Erkalın (Tekstil işçisi, Sendikalar Birliği Genel Başkanı), İbrahim Denizcier (Nakliyat-iş), Saffet Göksüzoğlu (İlaç sanayii işçisi), İbrahim Güzelce (Basın işçisi, Basın-İs Genel Sekreteri), Rıza Kuas (Lastik-İş Genel sekreteri), Ahmet Muşlu (Gıda işçisi), Kemal Nebioğlu (Garson, OLEYİS Sendikası yöneticisi), Salih Özkarabay (basın İşçisi), Kemal Türkler (Maden-İş Genel Başkanı), Hüseyin Uslubaş Tütün işçisi), Şaban Yıldız (Tekstil işçisi)- Aydın, Suavi /Taşkın, Yüksel: (2016-İstanbul) 1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi, s. 85 / TİP'in Kurucu Başkanı Erkalkan'dır fakat, esas ivmeyi bir sene sonra Başkanlığı devralan Mehmet Ali Aybar dönemiyle yakalamıştır. Mustafa Şener vd., *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce (SOL-8*). (İstanbul: İletişim, 2015 c.8) s.358.

[62] Bkz. Mehmet Ali Aybar, *TİP Tarihi*. (İstanbul: İletişim, 2014) - Tarık Ziya Ekinci, *Türkiye'nin Kürt Siyasetine Eleştirel Yaklaşımlar*. (İstanbul: Cem Yayınları, 2004).

[63] Mehmet Ali Aybar, *Türkiye İşçi Partisi Tarihi*. (İstanbul: İletişim yayınları, 2014), s. 94-5.

Zaten kurucu 12 sendikacı arasında bir fikir-ideoloji birliğinin olduğunu söylemek de olanaklı değildir. Aybar döneminde hazırlanan 2., 3. ve 53. maddeleri ile partinin ideolojisi ve kimliği şekillendi.[64] Bu tüzüğe göre, partinin bir sınıf partisi

[64] TİP tüzüğünün 2.maddesi partinin karakterini ortaya koyuyordu: "Türkiye İşçi Partisi Türk işçi sınıfının ve onun demokratik öncülüğü etrafında toplanmış bütün emekçi sınıf ve tabakaların (Irgat ve küçük köylülerin, aylıklı ve Ücretlilerin, zanaatkarların, küçük esnaf ve dar gelirli serbest meslek sahipleri ile ilerici gençliğin ve toplumcu aydınların) kanun yolundan iktidara yürüyen, siyasî teşkilâtıdır. T.İ.P, Yurt ve Dünya Olaylarını Türk işçi sınıfı ve emekçi halk yığınları açısından değerlendirir; onların menfaatlerini savunur; hak ve hürriyetlerinin gerçekleştirilmesi için mücadele eder. Ulusun büyük çoğunluğunu meydana getiren emekçi halk yığınları, bütün zenginliklerin, bütün değerlerin gerçek yaratıcısı, sosyal gelişmenin biricik İtici kuvvetidir. Üstelik bu işin ağır yükünü de onlar taşırlar. Bundan dolayı emekçi halk yığınlarının hak, hürriyet ve menfaatleri için mücadele et-mek, aslında Türk ulusunun bütününün haklan, hürriyetleri ve yüksek menfaatleri için mücadele etmektir. T.İ.P., ırk, din, mezhep, deri rengi, kadın-erkek ayırımı gözetmeden ve hangi sınıftan gelirse gelsin, parti program ve tüzüğünü benimsemiş, emekten yana olan bütün yurttaşlara saflarını açık tutar." denmekteydi.
3. madde TİP'in amacını açıklıyor: "Anayasa ve Kanunların tanıdığı hak ve hürriyetlere dayanarak, programında açıklanan esasları gerçekleştirmektir. Türkiye'nin ileri bir toplum haline getirilmesi işi ile, emekçi halk yığınlarının yurt işlerinde söz ve karar sahibi olmaları, insanca yaşama şartlarına kavuşmaları işi, bir tek davanın birbirine bağlı bölümleridir; biri gerçekleştirilmeden Öteki gerçekleştirilemez. Çünkü emekçi halk yığınlarının, in- sanca yaşama şartlarına kavuşmaktan doğan inançlı ve şevkli çabası sağlanmadıkça, Türkiye kalkınamaz, çağdaş medeniyete ulaşamaz. B u gerçeği iyice kavrayan T.İ.P. nin programında açıklanan amacı, özet olarak şudur : İşçi sınıfını ve bütün emekçi halk yığınlarını, eğitip aydınlatarak, Ulusal kalkınma ve ilerlemenin bilinçli itici kuvveti haline getirmek; Anayasa teminatı altında olan hak ve hürriyetlerine sahip çıkacak işçi sınıfının ve emekçi halk yığınlarının, yurt İşlerinde söz sahibi olmasını sağlamakla, büyük toprak sahiplerinin ve şehirli büyük sermayecilerin, demokratik rejimi aksatan, ekonomik kalkınmayı, sosyal ve kültürel gelişmeyi frenleyen, sosyal adalet ve güvenliğe karşı koyan, zararlı nüfuz ve hakimiyetlerini önlemek; Sanayileşmeye öncelik veren, plânlı, emekten yana ve emekçi halk yığınlarının iştiraki ile işleyen bir devletçiliğin, ulusal ekonomide, sosyal ve kültürel hayatımızda düzenleyici ve yönetici temel kuvvet olmasını sağlamak; özel sektörü, ulusal ekonominin genel plâna bağlı yararlı bir kesimi haline getirmek; ve böylece siyasi demokrasiye ekonomik ve sosyal bir öz kazandırarak, daha ileri bir toplum düzenine, demokratik yoldan geçiş şartlarını hazırlamak; Bu maksatla: a) Ulusal Ekonomide kilit taşı vazifesi görenlerden başlayarak ve ekonomik kalkınma ve sosyal ilerlemenin gerekli kıldığı bir sıra izleyerek, büyük üretim ve mübadele araçlarını devletleştirmek; b) Kurulmamış temel sanayi kollarını devlet eli İle, devlet malı olarak kurmak ve İşletmek; c) Topraksız veya az topraklı köylüyü topraklandırmak v» en yeni araçlarla, en yeri teknikle donatarak, en verimli işletmecilik sistemi içinde (devlet numune çiftliklerine, üretim kooperatiflerine ve Özel işletmeciliğe yer veren bir sistem içinde), çalışmasını sağlamak; şehirle köy arasındaki, köyün geri kalmasına sebep olan temelli ayrımları gidermek; ç) Sanayi ve tarımda kalkınıp ilerleme, belirli bir eğitimden geçmiş emek gücüne ve kadrolara ihtiyaç gösterdiğinden, genel ve teknik eğitimi ekonomik kalkınmaya paralel olarak, İvedilikle yaymak ve ilerletmek; d) Ekonomik kalkınma ve kültürel ilerleme birbirini karşılıklı olarak etkilediğine ve amaç sadece üretimde verimi arttırmak olmayıp, kafa işçiliği İle kol işçiliği arasındaki ayrımları kaldırarak, bütün yurttaşların kişiliklerini sonuna kadar geliştirmelerini sağlamak olduğuna göre, halk yığınlarının yaratıcı güçlerini açığa çıkaracak kültür çalışmalarına, hız vermek; yurt Ölçüsünde kültür merkezleri kurmak; e) Herkesi iş-güç sahibi etmek; işsizliğe kesinlikle son vermek ve Ulusal gelirin dağıtımında emeğe göre gelir ilkesini hakim kılmak; yani herkese yaptığı işe göre ücret, aylık ve gelir sağlamak; f) Ulusal varlığımızı ve bağımsızlığımızı her şeyin üstünde tutan ve bütün devletlerle eşitlik içinde dostluk münasebetleri kurmayı amaç bilen. Birleşmiş Milletler Anayasasına bağlı, kurtuluş savaşı Türkiye'sine yaraşır, barışçı bir dış politika savunmak; Böylece Ulusal üretimi, ağır sanayi ve ileri teknik temeli üzerinde, toplumun ve emekçi halk yığınlarının boyuna artan her türlü ihtiyaçlarını karşılamak için hazırlanmış bir genel plana göre, ahenkli biçimde geliştirmek; Ve İNSANÎN ÎNSAN TARAFINDAN SÖMÜRÜLMESİ SİSTEMİNE SON VERİP, Türkiye'yi, halkı artık Yurt işlerinde gerçekten söz ve karar sahibi olan ve kardeşçe dayanışarak, işbirliği ederek hürriyet ve eşitlik içinde, her bakımdan İnsanca, dopdolu yaşıyan, medeniyeti ve kültürü ileri, tam bağımsız, insanlığın hizmetinde, barışçı, tam demokratik bir ülke haline getirmektir . Halkın oyu ile kanun yolun-dan iktidara gelen TİP, Halkın oyunu kaybedince, yine kanun yolundan iktidardan çekilir."
53.madde ise: "Partinin bütün organlarında görevli bulunanlardan yarısının, tüzüğün 38 inci maddesinde sözü edilen işyeri esasına göre tutulmuş listeye kayıtlı veya sendika yöneticisi olan üyeler arasından

olduğu ifade edilmese de; parti hem işçilere, hem de geri kalmış bütün kesimlere; örneğin toprak-sız köylülere hitap ediyor ve etnik ayrımcılığa karşı olduğunu deklere ediyordu. Türkiye'nin içinde bulunduğu siyasal atmosfer nedeniyle TİP'in işi çok zordu. TİP'ten Diyarbakır Milletvekili olacak Tarık Ziya Ekinci'ye göre farklı her sözün komünizm veya Kürtçülükle itham edildiği bir ortamda yola çıkmıştı TİP.[65] Fakat, buna rağmen özellikle Mehmet Ali Baybar'ın genel başkan olması TİP'e büyük bir aktivasyon getirmiş, hem dikkatleri partinin üzerine çekmiş, hem de dönemin en önemli sosyalist entelektüellerini TİP'in yanına çekebilmiştir[66]. Çoğunlukla akademisyenlerden oluşan bu ekip, siyasal anlamda sistemi -belki de ilk kez- ciddi manada sarsmıştır. Bu yönüyle TİP, Tek Parti döneminde ötelenmiş ve ötekileştirilmiş bütün kesimlere hitap etme cesareti göstermiş bir parti olarak kabul edilebilir[67].

Partinin Aybar'ın genel başkanlığıyla birlikte büyük bir ivme kazandığı ifade edildi fakat bu kolay olmadı. Aybar görevi devraldığında parti içinde çok önemli sorunlar vardı; özellikle kadro, para, örgütlenme ve en nihayet partinin ilkeleri ve temsil karmaşasıyla ilgili sorunları çözmesi gerekiyordu. Aybar ve oluşturduğu yeni ekip, kısa sürede birçok sorunu çözerek 1963'te yapılacak seçimlere yoğunlaşmayı başardı. Aybar, ilk fırsatta bir yurt gezisine çıktı. Bu TİP'in Anadolu'ya kendini tanıtma çalışmasıydı ve ilk geziyi Güneydoğu'ya ikinci geziyi Ege'ye, üçüncü geziyi ise Karadeniz ve Orta Anadolu'ya yapmayı tasarladı[68]. Şüphesiz Aybar'ın ilk geziyi Doğu'ya yapmış olmasının sosyo-politik bir önemi vardır. İleride görüleceği üzere, sol-milliyetçi Kürtler, TİP'in ana omurgasını oluşturan kadrolarında oldukça önemli bir yere sahip olacaklardır. Özellikle kimlik üzerinden ötekileştirilen Kürtlerin yaşadığı coğrafyaya gezi yapılmasının nedeni, dönem için oldukça cesur sayılabilecek sosyalist söylemleri olan

---

seçilmiş olması gözetilir. Yönetim organlarınca kongrelere sunulacak aday listeleri, bu esasa göre tertiplenir ; Kongreler de de-lege ve organları bu esastan ilham alarak seçerler (38. madde çalışan-işçi olma şartı getiriyor." diyordu. (TİP Tüzüğü-1962).

[65] Tarık Ziya Ekinci, *Sol Siyaset Sorunları: Türiye'de İşçi Partisi ve Kürt Aydınlanması*. (İstanbul: Cem Yayınları, 2004), s. 222.

[66] TİP, 23 Şubat 1961 tarihinde Avni Erkalın liderliğinden kurulduktan yaklaşık bir yıl sonra Mehmet Ali Aybar'ı genel başkanlığa getirdi. Bu tarihten sonra dönemin en önemli sosyalist-entelektüelleri TİP'te görev almaya başlayacaktır. Bu isimlerden bazıları şunlardır: Yaşar Kemal, Can Yücel, Mahmut Makal gibi edebiyatçıların yanında, Tarık Ziya Ekinci Kürtçü-sosyalist, Sadun Aren, Behice Boran bir çok sosyalist aydın partiye katılmış olacaklardır. Gökhan Atılgan vd., *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat*. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), s. 575.

[67] Gökhan Atılgan, a.g.e s. 576.

[68] Mehmet Ali Aybar, *Türkiye İşçi Partisi Tarihi*. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014), s. 174.

TİP'in, bölgede karşılık bulacağına inanç beslemesi olabilir. Aybar bölgede TİP'e yönelik olan ilgiyi şu gözlemlerle anlatır:

> İlk gezim Güneydoğu illerineydi. Ankara üzerinden Adana'ya ineceğim; oradan Antakya, Gaziantep, Urfa, Diyarbakır, Elazığ, Malatya, Kayseri'den geçerek, Ankara'dan İstanbul'a döneceğim... İkinci gezi Ege'ye. Üçüncüsü Karadeniz ya da Orta Anadolu... Gezi süresince TİP'le ilgili haberlere gazeteler oldukça yer ayırdılar. Müşerref Hekimoğlu'nun Ankara'da yayımlanan Öncü'sünden büyük yakınlık gördük... Adana'da partinin geniş bir lokali varmış. Bilmiyordum. Meraklı topluluk bekliyordu. Konuşmalar yapıldı. Ertesi gün TİP gazetelerde haber konusu oldu... Kiraladığımız bir taksi ile yolculuk ediyorduk. Antep'e yaklaşıyorduk ki, yolumuzu üç-beş kişi kesti. Akşam oluyordu. Yolda TİP genel başkanını getiren arabalara rastlayıp rastlamadığımızı sordular. Uzun zamandır bekledikleri anlaşılıyordu. "TİP yöneticileri bizleriz" dedik... Bu gezinin doruk noktası Antep oldu. Uğradığımız öteki illerde kuruluş çalışmalarımız ile yetindik. Diyarbakır'da sıcak bir arkadaş topluluğu bulduk: Canip Yıldırım'ı tanıyordum. Tarık ve Tahsin Ekinci, Sendikacı Sait Burçin yakın zamanda TİP'i kuracaklarını söylediler.[69]

Bu gezi partinin teşkilatlanması için yapılan bir yurt gezisiydi. Aybar, gittiği şehirlerde büyük itibar ve iltifat görüyor, Tek Parti ve DP dönemlerinde dile getirilmeyen eşitsizliklerden, etnik ayrımcılıklara karşı olduğundan, Kürtlerin varlığından ve eşit yurttaşlar olduğundan, ezilmiş-ötelenmiş dezavantajlı grupların haklarından bahsetmesi; özellikle hem feodalitenin, hem ulus-devlet baskılamasından bunalmış halk için önem taşıyabileceğini düşünmek akla yatkın düşmektedir. Görünen o ki TİP, özellikle sosyalist-Kürtlerin de özel gayretleri ile takip eden yıllarda Doğu-Güneydoğu'da ciddi bir karşılık bulacaktır.

TİP, 1963 yerel seçimlerine katıldı fakat çok önemli bir varlık gösteremedi. Türkiye'nin bütün il ve ilçelerinde seçime katılamadığı için, İstanbul'da 16 ilçede girdiği seçimde aldığı oy oran yüzde 2,9 oldu.[70] TİP, oy oranından bağımsız olarak esas yükselişini 1965 genel seçimlerinde gösterecek ve ülkenin gündemine oturacak-tır. 1965 genel seçimlerde TİP, 1963 seçimlerine yakın bir oy oranıyla yüzde 2,97'ye denk düşen 276 bin 101 oy aldı[71]. Bu seçimde TİP, sadece 15 milletvekilini[72] Meclis'e

---

[69] Mehmet Ali Aybar, a.g.e. s.174-176

[70] TİP, 1963 seçimlerinde 9 il ve bu illere bağlı 31 ilçede seçime katılabildi ve 36 bin 507 oy aldı. 16 ilçede seçime girilen İstanbul'da aldığı oy aranı yüzde 2,9'dur. Fakat seçim sonrasında TİP'in en büyük kazanımı radyoda konuşma yapma hakkı kazanması ve partinin halka ulaşmasına sağladığı katkıdır. (Mustafa Şener vd., *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt 8 - Sol,* sf.360)- Milletvekili seçilenler: Mehmet Ali Aybar, Rıza Kaus, Muzaffer Karan, Tarık Ziya Ekinci, Sadun Aren, Yahya Kanbolat, Cemal Hakkı Sele, Adil Kurtel, Behice Boran,Yunus Koçak, Şaban Erik, Yusuf Ziya Bahadınlı,Ali Karcı, Kemal Nebioğlu, Çetin Alatan'dır. (http://www.seçim-sonuclari.com/turkiye-isci-partisi/1969/agri.parti -Erişim: 07.02.2018, saat:16:40).

taşımayı başaramadı; hem dönemin Türkiye'si için söylenemeyeni söyleyen sosyalist bir partinin meşruiyet sorununu ortadan kaldırdı, hem gelecekte oluşabilecek sosyalist yapılanmaların çekim merkezi olmayı başardı.[73] TİP'in bu başarısında dönem için uygulanmakta olan milli bakiye sisteminin payını ifade etmek gerekiyor. Bu seçim sistemi düşük oranlı oy alan partilerin de Meclis'te temsiline imkan veriyordu.[74] TİP, özellikle meclise girdikten sonra yaptığı ödünsüz propagandanın etkisi ile gerçek bir ana muhalefet partisi gibi mücadele edecek, dikkatleri her zaman üzerine toplamayı başaracaktır.[75]

1965 seçimlerinden önce, Aybar'ın liderliğinde iyiden iyiye sosyalist-Leninist bir çizgiye gelen TİP, seçimlerde esas desteği sosyalist düşün muhatabı işçilerden değil; daha çok ötekileştirilmiş, değersizleştirilmiş, muhatap alınmamış olan kırdan almıştır.[76] Bu desteğin getirdiği inançla, başta Aybar olmak üzere, parti yöneticileri TİP'in iktidar olacağına iyice inanmışlardır. Örneğin Aybar, bunu görerek, partisinin işçilerden çok köylülere yönelmesi gerektiğini ifade edecek, bu da parti içinde çok ciddi rahatsızlıklara sebep olacaktır.[77] Aybar'ın bir sınıf partisinden ziyade bir kır partisi gibi hareket etmesi ve yerli bir sosyalizme vurgu yapması parti içinde huzursuzluk yaratmaya başladı. Aybar'ın Doğu-Güneydoğu sorununu önceleyen yaklaşımı, sol-milliyetçi Kürtleri TİP'e yaklaştırırken, TİP içinde huzursuzluklara da sebep olma-ya başlayacaktır.[78]

---

[71] Gökhan Atılgan vd., *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat*. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), s. 576.

[72] 1965 Seçimlerinde TİP'in Doğu İllerinden aldığı oy ve Milletvekili dağılımı şu şekildeydi: Ağrı %4,9, Bingöl %2,12, Diyarbakır %8 (Bir Miilletvekili), Elazığ %2,63, Kars %5,97, Malatya %3,71 (Bir Milletvekili), Mardin % 3,71 (Bir Milletvekili), Muş %3,73, Siirt % 1,96, Tunceli % 5,85, Urfa % 3,17 (Bir Milletvekili), Van % 2,62.

[73] Mustafa Şener vd., *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce. Cilt 8 - Sol*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014), s. 360.

[74] Milli Bakiye Sistemi: Bir partinin alması gereken asgari oy oranını alması durumunda, illerde alınan oyların bir havuzda toplanıp, ulusal bazda yeniden dağıtılması ile ortaya çıkan bir seçim sistemi olarak tarif edilebilir. (Mustafa Şener vd., *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt8 - Sol, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014)* s. 360.

[75] TİP, canlı bir organizma gibi, süreç içinde çok değişim-dönüşüm ve hatta bölünmeleri yaşayacaktır. Şener'e göre TİP tarihinde beş kırılma noktasından bahsetmek mümkündür: Birincisi Aybar'ın genel başkanlığı kabulü, ikincisi 1965 seçimlerinde meclise girmesi, üçüncüsü 1966'da yapılan ikinci kongrede parti içinde çıkan MDD muhalefeti (bu TİP'teki ilk bölünmeyi getirecektir), dördüncüsü 1969 da yaşanan başarısız seçim sonucu gelen Aybar'ın istifası ve beşincisi de 1970'te parti yönetiminin EMEK grubunun yönetimine geçmesi olarak ifade edilebilir.

[76] Mustafa Şener vd., a.g.e. s.360-361.

[77] Mustafa Şener vd., a.g.e. s. 360-61.

[78] Bunlara ek olarak ileride parti merkezini Ankara'ya taşınması ve Rusya'nın Çekoslovakya'yı işgali de ayrışmanın derinleşmesini getirecektir: Zira, Partinin merkezini Ankara'ya taşıması işçi sınıfını ihmal olarak değerlendirilirken, Rusya'nın Çekoslovakya'yı işgali ise sosyalizmin emperyal amaç taşımama iddiasına aykırı düşmekteydi. 1966'da TİP Malatya'da 2. Kongresini gerçekleştirdi. Bu kongrede MDD'ci

1967 yılı, TİP için çok hareketli geçti: Özellikle TİP mensupları tarafından aynı yılda örgütlenen ve birçok sosyalist-milliyetçi Kürtün aktif rol aldığı Doğu Mitingleri'nin başlaması, Kürtlerin TİP ile olan bağlarını ve etkileşimini kuvvetlendirdi. Doğu Mitingleri bir taraftan sosyalist-solu canlı tutarken, diğer taraftan Kürtler arasında sol-milliyetçi bir bilinç uyandıran ve sosyalist söylemi yaygınlaştıran, dönem için büyük propaganda mahiyetinde geçen ve TİP'in Türkiye'nin gündeminde tutulmasını sağlayan çalışmalar mahiyetindedir[79]. Diğeri ise, aynı yıl TİP'in kurucu sendikacıları-nın da içinde olduğu Türkiye Devrimci İşçi Sendikası'nın (DİSK) kurulması olmuştur.[80] DİSK'in kurulması, işçi hareketlerinin de canlanması anlamına gelecektir. Görülen, Türkiye'de solun artık hem sosyal alanda, hem siyasal alanda büyük başarılara imza atacağı bir sürece doğru yol aldığıydı. Fakat bütün bu olumlu gelişmelere rağmen TİP için işler yolunda gitmeyecek, parti içinde her gün artarak devam eden fikir ayrılıkları, 1968'den itibaren TİP'in kendi içinde erimesini hızlandıracaktır[81].

1969 seçimlerinde TİP çok oy kaybetmedi. Fakat, bir taraftan Milli Bakiye Seçim Sistemi'nin kalkması sonucu Meclise giren milletvekili sayısının düşmesi, diğer taraftan Aybar'ın çok önem verdiği Doğu illerinden oyların keskin düşüşü büyük bir şok etkisi yaptı. Özellikle Diyarbakır, Bingöl, Ağrı, Elazığ, Urfa, Van ve Ağrı gibi Doğu illerinde çok ciddi oy kaybı yaşadı[82] ve bu başarısızlık 1968'de başlayan fikri ayrışmayı derinleştirdi. Kopan bu fikri ayrışma, başarısız geçen 1969 seçimleri ile zirve yapacak ve parti içinde günah keçileri aranmaya başlanacaktır. 1965 seçimlerinde geçerli olan

---

muhalefet ortaya çıktı. Bu durum parti yönetimi tarafından endişe ile karşılandı ve daha baskıcı tedbirler almaya başladı. Aynı yılın Ekim ayında yapılan İstanbul il kongresinde teyakkuza geçti. Fakat bu sert tedbirler parti içindeki muhalefeti susturmak yerine daha çok güçlendirdi.

[79] Doğu Mitingleri için bkz. İsmail Beşikçi, *Doğu Mitinglerinin Analizi*. (İstanbul: İstanbul: İsmail Beşikçi Vakfı, 2014).

[80] Diskin kurucuları arasında bulunan Kemal Türkler, Rıza Kaus, İbrahim Güzelce ve Kemal Nebioğlu aynı zamanda TİP'in yöneticiler arasındaydılar. Mustafa Şener vd., *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce. Cilt 8*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014), s.361.

[81] TİP, kurulduğu günden itibaren, özellikle toplumun uzun süre susturulmuşluğunun da verdiği bir avantajla, başta Kürt sorunu olmak üzere, ülkede çok önemli sorunlara sosyalist bir yaklaşımla parmak basmıştır. Yine, başta Kürtler olmak üzere, Türkiye'de ötekileştirildiğini düşünen düşünen kesimler üzerinde önemli etkiler oluşturmuştur. Son dönemlerinde, özellikle Aybar sonrası Türk siyasetin de rakamsal bir güç gösteremese de, hep sosyal-siyasal bir karşılık karşılığı olmuştur ve söylemsel savları toplumu etkilemeye devam etmektedir.

[82] TİP'in 1969 Seçimlerinde Doğu illerinde aldığı oy dağılımı şöyleydi:Diyarbakır %2.75 (65 Seçiminde %8), Bingöl %1,58 (65 Seçiminde %2,129, Elazığ %1,75 (65 seçiminde %2,63), Urfa %2 (65 Seçiminde %3,17), Van %1,17 (65 Seçiminde %2,62), Ağrı %1,65 (65 Seçimlerinde %4,9), Bitlis %0,78, Erzincan %1,39, Hakkari %0,55, Kars (65 Seçiminde %5,97 idi ve burada oy artışı sağlanmıştı), Malatya %%5,24 (65 Seçimlerinde %3,71 idi ve burada oylarda artış söz konusu), Mardin %0,23 (65 Seçimlerinde % 1, 66), Muş %3,69, Siirt %1,20, Tunceli %16,8 (65 Seçimlerinde %5,84'tü. Tunceli rekor bir oy artışı sağlamıştır).

Milli Bakiye sisteminin AP tarafından kaldırılmasının da getirdiği sonuçla TİP, bu seçimde 243 bin 631 oy almasına rağmen istediği temsil oranını yakalayama-dı. Bu, genel oy oranının içinde yüzde 2,56'na denk düşüyordu. Aslında 1965 seçim sonuçları ile karşılaştırıldığında çok büyük bir oy kaybı yaşandığı söylenemezdi. Ancak bu seçim sistemiyle sadece İstanbul adayları Mehmet Ali Aybar ve Rıza Kuas Meclis'e girebildi. TİP'in başarısında ve özellikle halka ulaşmasında meclis grubunun önemli payı vardı. Alınan bu seçim sonuçlarıyla parti bu gücünü kaybetmiş oldu. Süreç, parti içi muhalefeti daha da artırdı ve TİP'in aldığı bu sonuç, genel başkan Aybar'ın parti içinde kontrolü kaybettiği inancı uyandırdı. Bunun üzerine Aybar, 15-16 Kasım'daki MYK toplantısında istifasını sundu.

Aybar'dan sonra önce Şaban Yıldız, ardından Behice Boran'ın genel başkan olduğu TİP, bu kez daha sıkı örgütlenmek için ciddi çalışmalara başladı ancak çok geçmeden 12 Mart Cuntası ile başlayan baskı günlerinde 29-31 Ekim 1970'de yapılan 4. Kongresinde, "*Türkiye'nin doğusunda Kürt halkının yaşamakta olduğu*"[83] ifadesinin kullanılması gerekçesiyle parti kapatıldı.

TİP, başında da ifade edilmeye çalışıldığı gibi sosyalist bir parti olarak doğmadı, daha çok sosyal-demokrat bir çizgide kuruldu.[84] Fakat, özellikle bir yıl sonra, sendikacılarla aydınların bir çatı altında toplanması fikriyle ve Mehmet Ali Aybar'ın genel başkan-lığa seçilmesi ile birlikte TİP belirgin bir şekilde sosyalist bir çizgiye evrilmeye başladı. Süreç içinde Aybar ve yol arkadaşlarının TİP'i, Cumhuriyetin o yıllarında konuşulma-yanı konuşmaya başlayan bir siyasi parti haline getirdi. Sosyal farklılıkları eleştiren; işçilerin, topraksız köylülerin, ırgatların, ezilmiş halk kitlelerinin ve etnik kaynaklı sorunları dile getiren bir parti haline gelen TİP'in, çözüm için alışıla gelinenin dışında bir dil geliştirmesi bütün kesimlerin dikkatlerini üzerine topladı. Bu dil ve sorunlara yaklaşım tarzı TİP'i meclise taşıdığı gibi Doğu ve Güneydoğu'da da bu partiye sempatiyi artırdı.

TİP'in Türkiye siyasal tarihine geçen en büyük özelliği, Türkiye'de o güne kadar "Doğu sorunu" olarak görülen sorunun, ilk defa bir "etnik" sorun olduğuna dair yaptığı cesaretli açıklamalar olmuştur. Bu yaklaşımın, hem bu dönemde, hem takip edilen

---

[83] Gökhan Atılgan vd., *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal* Hayat. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), s. 576.

[84] Mustafa Şener vd., *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce.Cilt 8 Sol* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014), s. 366.

yıllarda sol-Kürtler üzerinde silinmeyecek bir iz bıraktığını ifade etmek gerekiyor. Öte taraftan TİP, sol-milliyetçi çizgide duran Kürtleri de içine alarak kendilerinin hem mecliste, hem toplumun birçok katmanında seslerini duyurmalarını, meselelerini tartışmalarını sağlamıştır.

Muhtemeldir ki, "Türkiye'nin Doğu'sunda Kürt halkının yaşamakta olduğunu"[85] saptadığı ve "partiyi gizli bir komünist partisine dönüştürmüş oldukları"[86] gerekçesiyle 12 Mart Muhtırası sonrasında kapatılan TİP, devam eden yıllarda bu çizgideki Kürtlerin kalbinde her zaman bir yer edinecektir.

TİP'in kapatılması, kuşku yoktur ki sadece sol-Kürtler için değil, bütün sosyalist düşün destekçileri için de bir şok yaratmış olacaktır. Zaten, 12 Mart 1971 Muhtırası'ndan sonra sol, bir taraftan kendi içinde bölünmeler yaşayacak, bir taraftan ise sol-milliyetçi bir Kürtçü gruplaşmanın geri dönülemez bir şekilde solun genelinden kopuşu gerçekleşecektir. Diğer taraftan, bütün bu grupların TİP'in çizgisinin çok ötesinde bir marjinal-siyaset yoluna gireceği gözlemlenecektir.

2.2 Doğu Mitingleri: Kürtleri Sol-milliyetçileştirme Provası

1960'larda Diyarbakır'ın nüfusu yarım milyonu aşmış durumdaydı ve nüfusun yüzde 70'i okuryazar değildi[87]. Türkiye'de erkeklerin okuma oranının kadınlardan fazla olduğu düşünülürse, bu oranın kadınlarda daha yüksek olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bu bir yandan kentlileşmeye bir yandan da kentlileşmenin gerektirdiği sosyal dokuya uyumlu olmayan bir nüfus yapısının oluşmaya başladığına işaret etmekteydi. Bunun yanısıra, 1960'lı ve 1970'li yıllar Türkiye'de diğer gruplar için söz konusu olduğu gibi, Kürtler açısından da büyük oranda toplumsal değişimin-dönüşümün yaşandığı yıllar oldu. Bu yıllar kırdan kente hızlı göçün yaşandığı; bir taraftan özellikle toprak sahibi Kürtlerin çocuklarının eğitim almak için büyük şehirlere

[85] Mustafa Şener vd., *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce. Cilt 8-Sol* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014), s. 365.
[86] Suavi Aydın ve Yüksel Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), s. 223
[87] Alıza Matcus, *Kan ve İnanç: PKK ve Kürt Hareketi*. (İstanbul, İletişim Yayınları, 2015), s. 4.

gittiği, diğer taraftan ise bütün dünyada sol söylemlerin revaçta olduğu yıllardır. Aynı dönem, kente göç eden bu üniversiteli Kürt gençlerin solla temas sağladığı yıllar olacaktır. Bu göç, aynı dönemde küçük kentli bir Kürt burjuva sınıfının da temelinin atıldığı yıllar oldu.[88]

Aynı tarihlerde, Türkiye'de "Kürt" sözcüğünün yasaklı olması, konjonktüre bağlı olarak büyük ses getirmeye başlayan Türk solunun çekim merkezi haline gelen TİP'in; sol söylemler üzerinden Kürtlerin yaşadığı mağduriyeti dile getirmeye başlaması, okumak için kentlere giden üniversiteli Kürt gençlerinin sola-sosyalizme eklemlenmesini sağlayan önemli bir etmen oldu.

Kürtleri TİP'le buluşturan önemli etkenlerden biri de 49'lar Hareketi sonrası yaşananlardır. Özünde bir Kürt öğrenci hareketi olan 49'lar Hareketi'nin içindeki Kürt gençler, büyüklerinin anlattığı yaşanan hikayelerle büyümüşlerdi. Gençler, yurdundan edilen ailelerinin memleketlerine dönmelerini talep ediyorlardı. 49'lar Olayı olarak bilinen vakıa, piknikte Kürtçe müzik söylemeleri gerekçe gösterilerek yapılan gözaltına alma olayıdır. Gözaltına alınanlardan Mehmet Emin Batu mide kanamasından ölünce grup 49 kişi kaldı ve "49'lar Olayı" adını buradan aldı. 27 Mayıs 1960'ta yapılan darbe sonrasında bütün siyasi tutuklular serbest bırakılırken 49'ların tutuklulukları devam etti.[89] Bu ve bunun gibi durumların, Kürtlerin darbe sonrası kurulan ve sol söylemler üzerinden bütün halkların eşitliğinden bahseden TİP'e yakınlık duymalarına sebep olduğu düşünülebilir. Bu yönüyle Kürtlerin dönem içinde TİP dışında siyasal alanda bir temsilcisinin olmadığı ifade edilmelidir.

Ayrıca, çok partili hayata geçildiği dönemde Kürtler siyasal alanda bir çeşitlilik yaşamaktaydılar. 27 Mayıs sonrasında Ekrem Alican[90] liderliğinde 1961'de kurulan Yeni Türkiye Partisi (YTP), daha çok muhafazakâr Kürtlere hitap eden ve en çok oyu

[88] Mustafa Doğanoğlu, "Devrimci Doğu Kültür Ocakları (DDKO) ve Siyasal Ayrışma." Ankara Ünv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi Anabilim Dalı, (2016).
[89] Ebru Demir, "Devrimci Doğu Kültür Ocakları (DDKO)." Ankara Ünv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi Anabilim Dalı, (2013).
[90] Ekrem Alican: Yeni Türkiye Partisi'nin kurucusu ve ilk genel başkanıdır. 1950 ve 1954 seçimlerinde Demokrat Parti'den Kocaeli milletvekili seçildi. 1956'da Demokrat Parti' den ayrılarak Hürriyet Partisi'nin kurucuları arasında yer aldı. 27 Mayıs 1960 hareketinden sonra Orgeneral Cemal Gürsel başkanlığında kurulan hükümette maliye bakanı oldu. 1961'de Milli Birlik Komitesi kontenjanından Kurucu Meclis üyeliğine getirildi. Siyasal çalışmalara izin verilmesinden sonra Yeni Türkiye Partisi'nin kurucuları arasında yer aldı, partinin genel başkanlığına seçildi. 1961 ve 1965 seçimlerinde Sakarya'dan milletvekili seçildi. 1962'de İsmet İnönü başkanlığındaki II. karma hükümette başbakan yardımcısı ve devlet bakanı olarak görev aldı. http://www.kimdirhayatieserleri.com/ekrem-alican-kimdir-hayati-eserleri-hakkinda-bilgi.html (Erişim 20.11.2017).

Doğu-Güneydoğu'da alan bir parti olacaktır.[91] YTP, 1964 seçimlerinde 54, 1965 seçimlerinde ise 19 milletvekili çıkarmayı başarabilmiştir. Yine 1965 yılında kurulan Türkiye Kürdistan Partisi de yasadışı kurulan ve sağ kulvarda gelen bir oluşumdu. Kurucuları arasında Kürt siyasetinde önemli isimler olan Sait ve Şerafettin Elçi, Ömer Turan, Derweşe Sado da vardı[92] fakat zaman içinde bu yapılar TİP'in etkisini kırmayı başaramayacaklardır. Doğu Mitingleri, aynı zamanda bu farklı yelpazelerden gelen Kürtleri de "Kürt olmak" ortak paydasında toplamayı başarabilmiştir.

Gökhan Çal'ın "Birinci Dalga Doğu Mitingleri" olarak ifade ettiği mitingler, 1967'de Ankara ile doğu illerinde yapılan toplamda 13 açık hava toplantısı şeklinde gerçekleştirilmiştir. Doğu Mitingleri, 1967'de Doğu'nun çeşitli il ve ilçeleri ile Ankara'da başlayan mitingler zinciridir. Mitingler, 13 Ağustos'ta Silvan'da, 24 Eylül'de Siverek'te, 8 Ekim'de Batman'da, 15 Ekim'de Dersim'de, 22 Ekim'de Ağrı'da, 18 Kasım'da Ankara'da gerçekleşiyor. 1969'da devam eden İkinci Dalga Mitingler ise 13 Nisan Diyarbakır'da, 17 Temmuz'da Suruç'ta, 27 Temmuz'da Hilvan'da, 3 Eylül'de Varto'da, 2 Ağustos'ta Siverek'te, 24 Ağustos'ta Lice'de ve 3 Eylül'de yine Diyarbakır'da gerçekleştirilen toplam 13 miting silsilesinden oluşmak-tadır.[93]

Bu Mitingleri TİP Doğulular Grubu[94] ile T-KDP'liler birlikte organize etmekteydiler. TİP'in temsilcisi Tarık Ziya Ekinci ile Behice Boran daha çok bölgenin geri kalmışlığı konularını gündemlerine alırken, T-KDP'liler Kürtlere yapılan baskıya yoğunlaşan bir söyleme sahiptiler.[95] Bu iki boyutlu söylem, Kürtleri iyiden iyiye

[91] Suavi Aydın ve Yüksel Taşkın, 1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi. (İstanbul: İletişim Yayınları , 2016) s. 84.

[92] Ebru Demir, "Devrimci Doğu Kültür Ocakları (DDKO)." Ankara Ünv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi Anabilim Dalı, (2013).

[93] Ümit Fırat, "Yarım Asır Sonra Devrimci Doğu Kültür Ocakları (DDKO)" http://www.basnews.com/index.php/tr/opinlon/352056 (Erişim 19.11.2017).

[94] Doğulular Grubu, TİP içinde görev alan ve Kürtlere verilen addır. Dönem içinde "Kürt" kelimesinin içinde geçen kurumların yasaklı olması, bir hülle yöntem olarak "Doğulular" ifadesi kullanılmaktaydı. Doğulular Grubunun önde gelen isimleri şunlardır: Tarık Ziya Ekinci (Doktor- TİP Diyarbakır MV), Adil Kurtel (Avukat-TİP Kars MV), Naci Kutlay (Doktor- TİP Ağrı Şb.Bşk.), Kemal Burkay (Avukat-TİP Tunceli İl Bşk.), Tahsin Ekinci (Avukat-TİP Diyarbakır İl Bşk.), Cenap Yıldırım (Avukat-TİP Diyarbakır Şb.Üyesi), Mehdi Zana (Terzi-TİP Silvan Kurucu Üyelerden), Niyazi Tatlıcı (Terzi-TİP Silvan Kurucu Üyelerinden), Mehmet Ali Aslan (Avukat-Ağrı Şubesi Başkanı) - Gökhan Çal, "Kürt Siyasal Hareketinde Devrimci Doğu Kültür Ocakları Deneyimi (1969-1971)" Ankara Ünv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi Anabilim Dalı, (2014).

[95] Gökhan Çal, "Kürt Siyasal Hareketinde Devrimci Doğu Kültür Ocakları Deneyimi (1969-1969)." Ankara Ünv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi Anabilim Dalı, (2014).

mobilize etmekte, halkın sosyalist çizgiyle tanışmasını sağlamakta ve "milliyetçilik" duygusunu ön plana çıkarmaktaydı.[96]

Doğu Mitingleri'nin yaşanmasının altında birçok neden ifade edilebilir. İsmail Beşikçi'ye göre ana neden ekonomiktir[97]. Mitingler TİP önderliğinde gerçekleşmiş olsa da, ilk defa farklı siyasi yelpazede duran Kürtlerin birlikte hareket ettiği bir organizasyondur. Yine, birçok farklı siyasi yelpazede duran Kürtlerin ortak itirazları iki noktada toplanmaktaydı. İlki, *Ötüken* ve *Milli Yol* dergilerinde yayınlanan ırkçı yazılara karşı gelişen itirazlardır. İkincisi ise, jandarmanın Türkiye'nin başka bölgele-rinde yaşanmayan "silah ve kaçak arama" gerekçesi ile bölgede yaptığı toplu arama-lara karşı yapılan itirazdır.[98]

Doğu Mitingleri, Türk-Kürt Solu'nun birlikte organize ettiği mitinglerdi. Fakat bu mitinglerin sonunda Kürt kimliğinin iyiden iyiye ortaya çıkması sağlanmış oldu. Yine, mitingler sonrasında Kürt solunun daha güçlü bir Kürtçü reflekse ulaştığı da ifade edilmelidir.

Doğu Mitingleri, birçok etkenin birleşimi ile ortaya çıkan bir tepkiyi yansıtmakla birlikte, yukarıda ifade edildiği gibi ana etken Doğu-Batı arasındaki dengesizliktir. Bu dengesizlik, sadece ekonomik bir sorun olarak kavranmamalıdır: Sosyal, siyasal, hukuksal ve ekonomik bir eşitsizliğe karşı başlatılan bir süreçten bahsetmek daha doğru bir ifade olacaktır. Bunu mitinglerde taşınan dövizler açıkça ifade etmektedir:

- Doğulu kanuni hakları için çalış, didin. Hak istemekle birlik bozulmaz

- Amacımız kardeşlik, eşitlik ve mutluluğu gerçekleştirmektir

- Faşizm ve emperyalizme karşı savaşan bütün halklar ve yiğit savaşçılarla beraberiz

- Batı'ya medeniyet, Doğu'ya cehalet, neden?

- Karakol değil okul istiyoruz

- Doğu-Batı yoktur diye uyutulduk

- Doğu'nun kaderi açlık, işsizlik, hor görülme. Batı vatan, ya Doğu ne?

---

[97] İsmail Beşikçi, *Doğu Mitinglerinin Analizi*. (İstanbul: İsmail Beşikçi Vakfı Yayınları, 2014), s. 10.
[98] Gökhan Çal, *"Kürt Siyasal Hareketinde Devrimci Doğu Kültür Ocakları Deneyimi (1969-1969)"* Ankara Ünv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi Anabilim Dalı, (2014).

- Doğulumutlaka insanlığını, vatandaşlığını kabul ettirecektir

- Batı'ya fabrika, yol, Doğu'ya komando karakol

- Batı'ya imar Doğu'yu istismar

- Milli gelir: Manisa 2350, Ağrı 500, Aydın 2500, Hakkari 250

- Anayasa ileride, onu geri itemezsin

- Dipçik değil, el isteriz

- Beş Yıllık Plan, hepsi yalan, doğulu uyan

- Mideme ekmek, sırtıma gömlek

- Yasa hürriyeti, insanlık hürriyeti, okuma hürriyeti istiyoruz

- Bölücü değil, eşitlik istiyoruz

- Doğu sürgünlerin yatağı değildir

- Lafı bırak, Doğu'ya bak[99]

Mitinglerde taşınan dövizlerin içeriğine bakıldığında, iki konu dikkat çekmektedir: Birincisi ekonomik geri kalmışlık, ikincisi ise her alandaki eşitsizlik. Kullanılan dilin sol ideolojiye ait bir dil olduğu görülebilmektedir. Metinlerde baskın bir milliyetçiliğin oluştuğunu ifade etme pek mümkün görünmüyor. Fakat bu mitinglerin uzun vadede bölgedeki ezilmiş halk kimliğini besleyen bir işlevi olabileceğini de göz ardı etmemek gerekiyor.

1967-69 yıllarında gerçekleşen Doğu Mitingleri sonlandığında, daha baskın bir Kürt milliyetçiliğinin doğduğu söylenebilir. Bu doğuş, orta vadede TİP'ten kopuşu sağlayacak süreci başlatacaktır. Dönem sonunda kurulacak olan Devrimci Doğu Kültür Ocakları (DDKO), Kürtlerin artık TİP'le birlikte yürümekten uzaklaştığını gösterecektir.

[99] İsmail Beşikçi, *Doğu Mitinglerinin Analizi.* (İstanbul, İsmail Beşikçi Vakfı Yayınları, 2015), s. 21-26.

2.3. Devrimci Doğu Kültür Ocakları (DDKO): Kürtlerin Sol-milliyetçileşme Süreci

TİP içinde "Doğulular" olarak ifade edilen Kürtçü grup, Doğu Mitingleri ile başlayan süreçle birlikte, daha önce de ifade edildiği gibi, TİP ile "Kürt sorununa bakış" üzerinden gelişen ayrışma süreç içinde derinleşmeye başladı ve daha milliyetçi bir söylem geliştiren DDKO'nun kurulması sürecini sağlamış oldu.

DDKO, ilk şubesini 21 Mayıs 1969'da Ankara'da açtı, bir kaç gün sonra İstanbul şubesi açıldı. 1970'li yılların sonunda ise Diyarbakır, Silvan, Ergani şubeleri kuruluşlarını gerçekleştirdi[100]. Doğu Mitingleri ile oluşan sol-milliyetçi rüzgar, DDKO'yu çok iddialı bir örgüt haline getirecektir. DDKO, Kürt siyasetinin Türk-solundan kopuşunun açık ifadesidir. DDKO içinde görev alan sosyalist-Kürtlere göre bu kopuşun sebebi sosyalist-Türklerin Kürt sorununa gerektiği kadar ehemmiyet vermemesidir. Zira sosyalist çizgideki TİP yönetimi, Kürt sorununu sosyalizmin sınıfları yok sayan anlayışından dolayı zaten kendiliğinden ortadan kalkacak bir mesele olarak görmektedir[101]. Oysa TİP içinde siyaset yapan Doğulular Grubu, soruna daha farklı bir perspektiften bakmakta ve temelde sorunu "etnik" bir sorun olarak görmekteydiler.[102]

DDKO, kuruluş amacını şu şekilde ortaya koymaktadır:

> Kürt halkının feodalizmden kapitalizme geçiş zamanında toplumsal evrimin zorunlu sonucu olarak somutlaşan Kürt dilini, Kürt kültürünü, Kürt tarihini ve Kürt folklorunu geliştirmek ve gelişimlere devrimci açıdan yön vererek, Türkiye'deki bütün halkların eşitliğine ve özgürlüğüne dayanan gerçekten kardeşliğini kurmak.[103]

---

[100] DDKO Şubelerinin kuruluş tarihleri şöyledir: Ankara 21 Mayıs 1969 (Başkan Yümnü Budak), İstanbul 27 Mayıs 1969 (Başkan Necmettin Büyükkaya), Diyarbakır 6 Ekim 1970 (Başkan Ömer Çetin), Ergani 13 Ekim 1970 (Başkan Ömer kan), Silvan 9 Aralık 1970 (Başkan Abdulselam Basutçu), Kozlu 28 Aralık 1970 (Başkan Mahmut Okutucu), Batman 18 Ocak 1971 (Başkan Mehmet Sıddık Yıldız) : Gökhan Çal*, "Kürt Siyasal Hareketinde Devrimci Doğu Kültür Ocakları deneyimi (1969-1971)"* Ankara Ünv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi Anabilim Dalı, (2014).

[101] Doğanoğlu, Mustafa: *"Devrimci Doğu Kültür Ocakları (DDKO) ve Siyasal Ayrışma*." Ankara Ünv. SBF Dergisi, Sayı 71, No. 3 (2016).

[102] Türk sosyalistlerin bakış açısını 1990'lı yıllarda yükselişe geçen siyasal İslamcılarda da görmek mümkündür. Bugün Kürtlerin Ulusalcı-milliyetçi siyasi akımlara rağbet göstermelerinin altında hem salt-Sosyalizmin, hem de salt-İslamcılığın sorunlarını çözemediğine olan inanç etkili olmuş olabilir.

[103] Mustafa Doğanoğlu, *"Devrimci Doğu Kültür Ocakları (DDKO) ve Siyasal Ayrışma"* Ankara Ünv. SBF Dergisi, Sayı 71, No. 3 (2016).

DDKO, misyonunu ise şu şekilde ifade ediyordu:

- Üniversitelerde okuyan Kürt gençlerini bir kültürel faaliyet içerisine çekmek, aralarında dayanışma sağlamak,

- İnsan Hakları evrensel Beyannamesi'nin ışığı altında, özellikle 1930'lu yıllarda başlatılan asimilasyoncu, baskıcı, ırkçı-şoven resmi ideoloji kaynaklı devlet politikalarına karşı mücadele etmek ve yarattığı şartlanmaları kırmak,

- Toplumun barış içerisinde ve eşitçe yaşayabilmesi için mücadele eden devrimci ve demokrat kuruluşlar yelpazesinde yer almak,

- Bu amaçlara uygun olarak teorik ve politik konularda seminerler ve konferanslar düzenleyerek, özellikle Kürt sorunu ve milletlerin kendi kaderlerini tayin hakkı konusunda çeşitli sol çevreler arsında geniş ve yaygın tartışmalar sağlamak,

- Tüzüklerinde, bildirilerinde ve bültenlerinde tarihi ve sosyolojik bir gerçek olan Kürtlerin varlığının, dilinin, kültürünün, tarihinin ve folklorunun varlığına saygı gösterilmesini sağlamak.104

DDKO, Kürtlerin kurmuş olduğu ilk yasal kuruluş olması ile ayrı bir önem arz etmektedir. Kuruluş amacından da görüldüğü üzere, artık TİP içinde olduğu gibi Kürtler "Doğulular" olarak değil, "Kürtler" olarak ifade edilebilmektedir. Yine kuruluş amacına göre DDKO siyasi değil, sivil bir örgüttür ve daha çok Kürt kimliği üzerinde yoğunlaşmak istemektedir. Misyonuna baktığımızda ise, ilk göze çarpan yaklaşımın, Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren devletin sistemine getirilen köklü ve sol söylemli eleştirilerdir. Fakat yine de, kimlik daha baskın bir yere konmaya başlanmaktadır.

Kürtlerin TİP'ten koparak DDKO çatısı altında milliyetçi bir çizgide buluşmalarının yukarıda ifade edilen nedenlerinin yanında dört farklı etkiden daha söz etmek mümkündür. İlki, 1947'de İran'da kısa süreli Kürtlerin kurmuş olduğu ilk devlet olan Mahabat Cumhuriyeti'nin yıkılmasından sonra Rusya'ya sığınmış olan Mustafa Barzani'nin Irak'ta Abdulkerim Kasım'ın yaptığı darbe sonrasında 1958'de Irak'a dönmesi ve legal olarak Irak Kürdistan Demokrat Partisi'ni (IKDP) kurmasıdır. Bu gelişmenin, Türkiye'de yaşayan sosyalist-milliyetçi Kürtlerde bir heyecan uyandırdığı ifade edilebilir.[105] İkincisi, TİP'in 1968'de kendi içinde yaşadığı ve Türkiye sosyalizminin parçalanmasıyla neticelenen süreçtir. Bu süreç, TİP içinde yer alan

---

[104] Fırat, Ümit: "Yarım Asır Sonra devrimci Doğu Kültür Ocakları (KKDO)". http://www.basnews.com/index.php/tr/opinion/352056 (Erişim 19.11.2017).

[105] Mustafa Doğanoğlu, "Devrimci Doğu Kültür Ocakları (DDKO) ve Siyasal Ayrışma." Ankara Ünv. SBF Dergisi, Cilt 71, No. 3, (2016).

Kürtlerin, zaten süreç içinde milliyetçilik dürtülerin kuvvetlenmesiyle birlikte, sosyalist-Kürtlerin kopuşunu da getirecektir. Üçüncüsü, dönemin güçlü sol akımı haline gelen Doğan Avcıoğlu ile Yön Dergisi ve 1966 Kongresi ile TİP içinde güçlenen Milli Demokratik Devrimci (MDD) gurubun militarist dayanaklar geliştirmesidir. Bu durumun, Cumhuriyetle birlikte orduyla başı dertte olan Kürtlerin, bu durumdan rahatsızlık duydukları söylenebilir. Dördüncüsü ise, Mehmet Ali Aybar'ın TİP genel başkanlığını bırakmasıdır. Zira Aybar, sosyalizmi yekpare, her alanda ve her ülkede aynı örülmesi, yaşanılması gereken bir süreç-ideoloji olarak görmüyor; ülkelerin farklı yapılarından kaynaklanan özel durumların gözetilerek, sosyalizmin ruhundan kopmadan farklı uygulama ve yaklaşımların olabileceğini ifade etmekteydi. Oysa, TİP içinde Aybar'a karşı çıkan muhalif grup bunun tersini düşünmekte ve sosyalizmin farklılık gösteremeyeceğini ifade etmekteydiler. Bu durum, Aybar'ın başkanlığından sonra Kürtlerin TİP'ten kopmasını sağlayan itici bir etken olduğu söylenebilir[106].

DDKO, bir taraftan Kürt bilinici ve milliyetçiliğinin ulusalcı bir anlayışla geliştirmeye çalışırken, öte taraftan resmi ideolojinin dayattığı Türk milliyetçiliğine karşı sesini yükseltiyordu. Bu durum, DDKO'nun taban bulmasına katkı sağlayan bir etken olarak ifade edilmelidir.[107]

DDKO, çok kısa sürede Kürtlerin dönüşümünü sağlayacak önemli faaliyetlere imza atacaktır. Öncelikle DDKO, çok önemli bir örgütsel şema geliştirmiş ve ses getirecek çalışmalara imza atmayı başarabilmiştir. Örneğin, kuruluş misyonunda ifade edilen Kürt kimliğinin oluşması; Kürt dilinin, kültürünün ve folklörünün geliştirilmesi ve gelecek yeni kuşak Kürtlere ulaştırılması için Doğu Geceleri[108] gerçekleştirmiştir. Bu geceler Kürt sanatçılar tarafından da büyük ilgi görecek, zamanın önemli sinema sanatçısı Yılmaz Güney ile İstanbul DDKO temasa geçecek ve yasaklanan *Umut* filminin Doğu Geceleri'nde yayınlanması sağlanacaktır. Film Kumkapı Kadırga Öğrenci

[106] Mustafa Doğanoğlu: a.g.e

[107] Mustafa Doğanoğlu: a.g.e.

[108] Doğu Geceleri'nin yapıldığı yer ve tarihler şu şekildedir: Siverek Gecesi 14 Şubat 1969-Ankara, Siverek Gecesi 16 Mart 1969-İstanbul, Diyarbakır Gecesi 16 Nisan 1969-İstanbul, Doğu Gecesi 15 Nisan 1969-Ankara, Doğu Gecesi 30 Nisan 1969-İstanbul, Mardin Gecesi 3 Mayıs 1969 Ankara, Ağrı Gecesi 4 Mayıs 1969-Ankara, Tunceli Gecesi 7 Mayıs 1969-Ankara, Bingöl Gecesi, 10 Mart 1970-İstanbul, Karakoçan Gecesi 17 Mart 1970-İstanbul, Adıyaman Gecesi 15 Mart 1970-İstanbul, Newroz Gecesi 21 Mart 1970-Ankara - Gökhan Çal, *"Kürt Siyasal Hareketinde Devrimci Doğu Kültür Ocakları Deneyimi (1969-1971)"* Ankara Ünv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi Anabilim Dalı, (2014).

Yurdu'nda yayınlanacak ve geliri de İstanbul DDKO'ya bırakılacaktır.[109] Öyle bir noktaya geliniyor ki; DDKO, bölge halkının devletle yaşadığı sıkıntıların, hak ihlallerinin şikayet edildiği merci gibi görülmeye başlıyor.[110] Bu ise, DDKO'yu Kürtlerin haklarını savunan bir örgüt muamelesi görmesini ve bölgede fikirlerinin tahkim edilmesini kolaylaştırıyor.

DDKO, Kürtler üzerinden sosyalist-milliyetçi bilinci inşa etmek ve ulusal bilinci pekiştirmek için süreli yayınlar yapıyor ve devletin bölgeye ve bölge halkına karşı yapılanları anlatıyordu.[111] DDKO, başlıca şu faaliyet alanlarında önemli işlere imza atacaktır: Örgütlenme faaliyeti, eğitim faaliyeti, yayıncılık faaliyeti, kültürel faaliyetler, kitlesel eylemlilik.[112]

Görüldüğü üzere DDKO, bir taraftan sosyalizm ile Kürtleri tanışık kılmakta, diğer taraftan Kürt milliyetçiliğini tahkim etme fonksiyonu icra etmektedir. Bu ise, totalde Kürtlerin sosyalist-milliyetçileşmesine katkı sağlamanın yanında, Kürtlerin daha çok siyasallaşmasını ve mobilize olmasını hızlandırmaktadır. Kürtler, Cumhuriyetin kuruluş yıllarında, hatta çok partili hayata geçiş sürecinde dahi durdukları noktadan çok farklı yeni bir ideolojik yapılanmaya doğru evrilmektedirler. Denebilir ki, Cumhuriyetin başından itibaren yapılan baskılamalar ters tepmiş, Kürtler evrilmeye başlamış fakat Kemalist-ideolojinin istediği yönde değil, tam zıttı bir yöne; sosyalist-milliyetçi bir yöne doğru evrim gerçekleşmiştir.

DDKO, bütün bu çalışmalarının yanında, Kürtlerin siyasallaşmasında önemli bir yere sahip olan 1969-71 yılları arasında İkinci Dalga Doğu Mitingleri'ni de yap-mayı başarmıştır[113]. Bu mitinglerde de birinci dalga mitinglerinde işlenen konulara benzer konular işleniyordu. Birinci dalga mitinglerden farklı olarak biraz daha sosyalist

[109] Gökhan Çal, "Kürt Siyasal Hareketinde Devrimci Doğu Kültür Ocakları Deneyimi (1969-1971)" Ankara Ünv. SBF Dergisi, Cilt 71, No. 3, (2014).
[110] Mustafa Doğanoğlu, "Devrimci Doğu Kültür Ocakları (DDKO) ve Siyasal Ayrışma." (2016).
[111] Mustafa Doğanoğlu, a.g.e.
[112] Gökhan Çal, "Kürt Siyasal Hareketinde Devrimci Doğu Kültür Ocakları Deneyimi (1969-1971). " Ankara Ünv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi Anabilim Dalı, (2014).
[113] İkinci dalga Doğu Mitingleri'nin yapıldığı tarih ve şehirler şöyledir: Gaziantep 16 Şubat 1969 (Emperyalizme Karşı Yürüyüş Mitingi), Malatya 22 Şubat 1969 (İşsizlik, Açlık ve Emperyalizme Karşı Savaş Mitingi), Kars 17 Mart 1969 (Köylü Yürüyüşü), Diyarbakır 13 Nisan 1969 (Anayasa Nizamını Koruma Kanununu Protesto), Ağrı 19 Nisan 1969 (İşsizliğe Karşı Savaş Mitingi), Hakkari 8 Haziran 1969 (Açlık ve Sefalet Mitingi), Suruç 17 Temmuz 1969 (Hawar-İmdat Mitingi), Hilvan 27 Temmuz 1969 (Açlık Mitingi), Siverek 2 Ağustos 1969 , Varto 2 Ağustos 1969, Lice 24 Ağustos 1969, Diyarbakır 3 Eylül 1969, Diyarbakır 12 Ocak 1970 (Geri Kalmışlık Mitingi), Diyarbakır 29 Nisan, Kozluk 10 Ocak 1971, Batman 24 Ocak 1971, Kozluk 8 Şubat 1071 - Gökhan Çal, a.g.e.

söylemlerle birlikte, açlık ve geri kalmışlığın yanında, daha antiemperyalist söylemlerin geliştirildiği ifade edilebilir.[114]

DDKO'nun yaptığı İkinci Dalga Doğu Mitingleri, Kürtlerin artık daha sol-milliyetçi bir hareketle tanışık olduğunu ifade etmenin yanında, dönem sona erdiğinde, bölgenin feodal güçleri konumundaki tarikatlar, medreseler ve şeyhlerin otoritesinin zayıfladığını; bölge halkının daha sol-milliyetçi bir çizgiye evrildiğini, Tarikat ve Şeyhlerin boşalttığı yerlerin DDOK'luların ve onların tahkim ettiği siyasi elitlerin eline geçtiğini ifade etmek gerekiyor. Doğanoğlu'nun ifadesi ile nüfuz mücadelesinde kazanan "anonim ortamında siyasallaşmış okumuşların üstlendiği yapılanmalar" olacaktır.[115]

DDKO, iki sene gibi kısa bir sürede başta Doğu illerinde olmak üzere, İstanbul ve Ankara gibi metropol şehirlerde de Kürtlere ulaşmayı ve Kürtleri mobilize etmeyi başarabilmiştir. DDKO'nun bu ses getiren çalışmaları ancak 12 Mart 1971'de yaşanan darbe Muhtırası sonrası kesintiye uğrayacak ve 26 Nisan 1971'de kapatılacaktır. Yöneticilerin büyük çoğunluğu tutuklanacaktır. Tutuklulardan bazıları için idam cezası istenecektir fakat daha sonra 141. madde uyarınca 15 yıla kadar ağır cezalarla cezalandırılmaları talep edilecektir. Yargılamada savcılık iddianamede Kürt diye ayrı bir etnik grup olmadığını ve Orta Asya'da gelen Türklerin bir kolu olduğunu iddia edecek, DDKO'lular ise Kürtlerin ayrı bir etnik grup olduğunu ısrarla savunmaya devam edeceklerdir. Fakat, devam eden süreçte DDKO'luların mahkemede yaptıkları savunmalarla daha sonraki dönemlerde hem Kürtlerin bir bütün olarak ayrışmasını, hem de Kürt hareketinin kendi içinde ayrışmanın artmasına hizmet edecektir.[116]

DDKO'luların içinde Marksist-Leninist, Maosist, Kürt milliyetçisi ve İslamcı Kürt milliyetçileri gibi siyasi kimlikten insanlar vardı.[117] Diğer taraftan, yukarıda kısmen ifade edildiği gibi 27 Mayıs 1960 Darbesi ve akabinde 1961 Anayasasının getirdiği nispeten daha demokratik bir ortamda, işin daha başından itibaren Kürtlerin tek temsil edildiği parti TİP değildi. Yeni Türkiye Partisi Kürtlere hitap eden sağ bir partiydi ve 1961 yılında girdiği seçimlerde oyların %13,7'sini toplayarak meclise 65 milletvekili göndermeyi başarmıştı. Bu seçimlerde Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı Bingöl'de oyların %54'tünü, Diyarbakır'da %41'ini ve Van'da %38'ini almayı

[114] Gökhan Çal, a.g.e
[115] Mustafa Doğanoğlu, "Devrimci Doğu Kültür Ocakları (DDKO) ve Siyasal Ayrışma". Ankara Ünv.SBF Dergisi, Cilt 71, No 3, (2016).
[116] Mustafa Doğanoğlu, a.g.e.
[117] Ebru Demir, "Devrimci Doğu Kültür Ocakları (DDKO)." Ankara Ünv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi Anabilim Dalı, (2013).

başarmıştı.[118] Diğer taraftan yasadışı faaliyet gösteren T-KDP'de de önemli Kürt siyasetçiler görev almaktaydılar. DP kapatılmadan önce birçok Kürt DP'nin içinde çok önemli yerlerde görev alıyorlardı. Lakin, 1961'de TİP'in kurulması ve geliştirdiği sosyalist söylem, diğer partilerin gündeme getirmeye cesaret etmediği bir çok konuyu tartışmaya ve tartışılmaya başlamasını sağladı. Süreç sonunda ise TİP içinde çıkan ve aynı ideolojik çizgide duran DDKO Kürtlerin sesi konumuna yükselmiş oldu.

Önce TİP'in kurulması, ardından Kürtlerin kimlik bilincinin oluşmasına katkı sağlayıcı bir işlev gören Doğu Mitingleri Kürtleri daha sosyalist-milliyetçi bir çizgiye getirdiği ifade edilmelidir. 1969'da ilk resmi Kürt kuruluşu olan DDKO ise, süreç içinde yukarıda da ifade edildiği gibi farklı siyasi çizgideki Kürtleri daha tanışık kılmıştır. Bu tanışıklığın da, totalde Kürtlerin milliyetçi bilincine hizmet ettiği ifade edilmelidir. DDKO'lular 1974'te cezaevinden çıktılar fakat DDKO çizgisinden gelen Rızgari, DDKD, Kawa, Özgürlük Yolu ve KUK gibi bağımsızlık talebinde bulunan örgütler ortaya çıkmış oldular.[119] Bu örgütlerin seküler-milliyetçi değerler üzerinden yeni bir mücadele başlatması da Kürtlerin bu yöndeki evrilmelerini hızlandıran bir etki yaptığı ifade edilebilir.

Bu gelişmeler çerçevesinde bakıldığında, DDKO'nun kapatılması ve mensuplarının cezalandırılması sol-milliyetçi Kürt hareketini yavaşlattığına dair bir bilgi bulunma-maktadır. Aksine, DDKO yargılamaları ve savunmaları sol-milliyetçi Kürt hareketini daha çok kimlik siyaseti yapan bir zemine taşıdığı söylenebilir. Cezaevi sadece DDKO'luların ayrışmalarını, farklı gruplara bölünmesini sağladı fakat bunun sorunu çözdüğünü ifade etmek mümkün görünmüyor. 1970'ten sonra yasal zeminde mücadele eden sol-milliyetçi Kürt hareketin siyasal zeminden tasfiye edilmesi, 1980 sonrası aynı hareketin silahlı-şiddeti bir yol olarak seçmesini, en azında böyle bir iddianın dillendirilmesini besleyen önemli bir etken olduğu ifade edilmelidir.

[118] Watts, Nıcola F. : *Sandıkta Meydan Okumak: Türkiye'de Kürtlerin Siyasi Yolculuğu*. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014), s. 68.
[119] Mustafa Doğanoğlu, "Devrimci Doğu Kültür Ocakları ve Ayrışma." (2016).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. Kürtlerin Sekülerleşme Süreci

Cumhuriyetle birlikte Kürtlerin, yaşamsal ve düşünsel olarak büyük değişim yaşadıkları söylenebilir. Bu değişimin gerçekleşmiş olması ile ilgili olarak birçok farklı nedenden bahsetmek mümkündür. Nedenlerden biri, süreç içinde devletin din konusundaki politikalarında Cumhuriyetle birlikte yaşanan değişimdir. Bunun Kürtler üzerinde sekülerleşme bağlamında bir değişim sağladığı ifade edilebilir. Hiç şüphesiz yeni Cumhuriyetin toplumun düşünsel dünyasına yaptığı seküler dokunuşun, sadece Kürtleri dönüştürdüğünü ifade etmek doğru değildir. Fakat Kürtler, bir bütün olarak toplumun yaşadığı değişimle birlikte, etnik kimlikten kaynaklanan çok daha farklı bir süreci de yaşamak durumunda kaldılar. Feodal bir yapıdan modern, laik bir ulus-devlete geçiş ile bütün ülkede köklü bir değişim süreci başlamış oldu. Takip eden yıllarda çok partili hayata geçiş, ardından 1961 Anayasası ile birlikte siyasal zeminin çeşitlenmesi sürecinde Kürt kimliği, Cumhuriyetin başında içinde bulunduğu durumdan çok farklı bir noktaya geldi.

İkinci bölümde detaylıca anlamaya çalışıldığı üzere, Cumhuriyet'in ilk yıllarında Hilafet için ayaklanan, kimliğinde dinsel öğenin baskın olduğu Kürtler, 1960 sonrasında önce sosyalist-Leninist külliyatla tanışmaktadır. Hemen sonrasında ise, TİP'ten koparak sol-milliyetçi bir çizgiye geçtikleri gözlemlenmektedir. Özellikle 1960'lı yılların sonu ile 1970'lı yılların başında Kürtlerin milliyetçi-ulusalcı bilinçlenmesi açısından önemli bir yol aldıkları ifade edilmelidir. Bu bölüm, bundan sonraki sürece odaklanmakta; yani 1971-2000 döneminin Kürtlerin, özellikle siyasal ve düşünsel dünyalarında yarattığı değişimi ve bu değişimin nedenlerini anlamayı amaçlamaktadır.

12 Mart Muhtırası sonrası, birçok sosyalist parti ve dernekle birlikte, sol-milliyetçi birçok Kürtçü dernek de kapatıldı ve yöneticileri cezaevine konuldu. Fakat bu Kürtlerin düşünsel değişim sürecini yavaşlatmadı. Aksine, sol-milliyetçi Kürtler cezaevini bir okul haline getirdiler. Özellikle DDKO'luların mahkemede topluca

yaptıkları savunmalar;[120] bu savunmalarda Kürt kimliğinin varlığının ısrarla altının çizilmesi, Kürtlerin ayrı bir etnik kimliğe sahip oldukları vurgusu, Kürtçülüğü besleyen bir etken oldu. Bir defa Kürtlerin, kendi kimliklerinin tanınması konusunda yaşadıkları sorunlar nedeniyle devlete karşı daha mesafeli ve tepkili hale gelmesinin yanı sıra, sonraki kuşakların bu hikâyelerle büyüyerek devlete düşman olması ve mücadelenin daha milliyetçi bir çizgiye geçişine yol açmış oldu.

12 Mart 1971 Muhtırası sonrasında cezaevine konan DDKO'cular, 1974'te serbest kaldılar[121] fakat süreç içinde kurumsal kimlikleri dağılmış oldu. Bu durum ise, sol-milliyetçi Kürtler açısından yeni döneme uygun stratejiler geliştirmesi gerektiği anlamına gelecektir. Hemen peşinden gelen 12 Eylül 1980 Darbesi sonrasında ise, birçok kesimde olduğu gibi sol-milliyetçi Kürtler içinde de yeni bir dönemi başlatacaktır. Yine tutuklamalar ve yaşanan Diyarbakır Cezaevi[122] süreci, sol-milliyetçi Kürtlerin legal siyasetin dışına çıkmasını da getirecektir.

Bu bakımdan, özellikle Diyarbakır Cezaevi örneği öğreticidir. Hem 12 Mart 1971 Muhtırası, hem de 12 Eylül 1980 Darbesi sonrası sol-milliyetçi Kürt entelektüellerin, siyasetçilerin ağır suçlarla yargılanmaları ve ceza almaları bu hareketi gittiği yoldan döndürdüğünü söylemek olanaksızdır. Aksine, cezaevi süreci sol-milliyetçi Kürtler için bir okul haline geldi.[123] Diyarbakır Cezaevi, bu açıdan sol-milliyetçi Kürtlerin yakın dönem tarihinde önemli yer tutmaktadır. 12 Mart sonrası DDKO'luların yaşadıklarına benzerlik arz eden bir süreç de 12 Eylül sonrası yaşanacaktır.

Sonuç olarak Diyarbakır Cezaevi süreci hem bir okul olmuş hem de şiddete şiddetle yanıt vermeyi doğru yol olarak benimseyen bir ekibin çıkmasını sağlamıştır. Yukarıda ifade edilen dönemselleştirmede, üçüncü aşama olarak ifade ettiğimiz 1971-2000 yılları boyunca Kürt-din sosyolojisinin değişimi üzerinde durulduğunda

[120] Mustafa Doğanoğlu, "Devrimci Doğu Kültür Ocakları (DDKO) ve Siyasal Ayrışma." Ankara Ünv. SBS Dergisi, Cilt 71, No.3 (2016).
[121] Ebru Demir, "Devrimci Doğu Kültür Ocakları (DDKO)." Ankara Ünv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi Anabilim Dalı. (2013).
[122] Diyarbakır Cezaevi için bkz. Fırat Aydınkaya. *Ölüm Koridoru: Diyarbakır Cezaevi'nden Notlar, Hamit Kankılıç ile Söyleşi*. (İstanbul: Avesta, 2011) - Orhan Miroğlu, *Ölümden Kalıma: Diyarbakır Cezaevinden Mektuplar*. (İstanbul: Yüzleşme, 2010).

[123] Gökhan Çal, "Kürt Siyasal Hareketinde Devrimci Doğu Kültür Ocakları Deneyimi (1969-1971). " Ankara Ünv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi Anabilim Dalı(2014).

sekülerleşme sürecini hızlandırıcı bir dönüşümün olduğu izlenir. Bunun birinci nedeni, 1990'lı yıllara kadar dünyadaki ve Türkiye'deki iktisadi modernleşme sürecine bağlı olarak, tarımda makineleşmenin sonucu olarak işsizlik sorununun artması ve buna bağlı olarak yaşanan göçler sonucu Kürtlerin yaşadığı mekansal değişimdir. İkincisi ise, aynı etkiyi beslemekle birlikte, özellikle 1990'lı yıllar boyunca hem yaşamsal şartların dayattığı[124] tarımda yaşanan değişimin işsizliği beslemesi, hem de yıllar boyunca sürecek olan terörden dolayı yaşanan zorunlu göçtür. İfade edilen iki nedenle yaşanan kırdan kente göçle birlikte Kürtler, hem anonim kültürün yaşandığı şehirlere göç etmesiyle birlikte daha seküler bir zemine geçmiş oldular, hem de feodal değerler ve din ile olan bağlarını yeniden yorumlama sürecine girmiş oldular.

Şüphesiz Kürtlerin süreç içinde siyasal ve düşünsel dünyasını etkileyen ve dine daha yakın duran bir çizgiden; daha seküler, daha milliyetçi, hatta daha sosyalist bir siyasi çizgiye taşınmasında toplumsal birçok etken saymak mümkündür. Fakat, bu bölümde, 1990'larda kimliğin dinle bağını etkileyen iki etken üzerinden durmak tercih edilecektir. Birincisi, Hizbullah'ın Kürt halkının düşünsel dünyasına etkisi, ikincisi ise Kadınların sosyal-siyasal alana girmesinin Kürt düşünsel dünyasına etkileri. Zira kadın sol-milliyetçi Kürt hareketi için Kürt ailelerinin içine girebilmeyi ve özellikle çocuklara ulaşmayı ve sokağa inmeyi sağlayan önemli bir fonksiyon yerine getirecektir. Kadının sürece dahil edilmesi, TİP içinde sosyalist-Leninist bir grup olarak başlayan Kürt hareketinin, 1990'lı yıllarda ise daha milliyetçi bir zemine geçen hareket için büyük önem taşımaktadır.

[124] Bu dönemde tarımda yaşanan makineleşme beraberinde insan emeğinin değersizleşmesini getirdi. Bu durum insanların yaşadıkları, birincil derecede ilişkilerin yaşandığı bir mekandan, ilişkilerin daha girift ve daha anonim olduğu mekanlara taşınmalarına neden oldu. Her iki durumda da Kürtlerin inanç ve kültürlerinden aşınma yaşamalarını sağladığı ifade edilebilir.

3.1 Türkiye Hizbullahı'nın Kürtlerin Dine Bakışına Olumsuz Etkisi

Araştırma, Hizbullah'ın kronolojik tarih içinde kuruluşu ve yükselişi ile derinlemesine ilgilenmek iddiasında değildir. Bu ayrı bir çalışmada tartışılacak derinlikte bir meseledir. Buna karşın, Hizbullah'ın dine yaklaşımı ile Kürtlerin din ile olan ilişkisi üzerindeki etkisi araştırmanın esas ilgileneceği mesele olacaktır.

12 Eylül 1980 darbesi, birçok yönüyle Türkiye'nin sosyal-siyasal değişim sürecine ivme kazandıran önemli bir etken oldu. 12 Eylül sonrası süreçte, bir taraftan kırdan kente göç hızlanarak devam etmiş, diğer taraftan Türkiye siyasetinin yeniden şekillenmesi anlamında yeni bir dönem başlamıştır. Darbeyle birlikte, o güne kadar siyasetin temel aktörleri olan bütün siyasi partiler kapatılmış, legal zeminde siyaset yapan birçok isim de yasaklı hale gelmiştir. Sendikalar, dernekler ve benzeri örgütler kapatılmıştır. Özellikle 1960'lı yılların ikinci yarısıyla 1970'li yılların ilk yıllarına kadar Kürtler üzerinde etkili olan siyasi yapıların hepsi kapatılmış, yöneticileri ve sempatizanları yargılanmak için Diyarbakır Cezaevi'ne gönderilmiştir.

1990'lı yıllar, Doğu'da Hizbullah şiddetinin yükseldiği yıllar olurken; Türkiye genelinde de devletin dinin genişleyen siyasal ve sosyal etkisini sınırlandırmaya yönelik sert tedbirlere başvurduğu yıllar oldu. Hizbullah şiddeti tırmandırırken, din adına uygulanan bu şiddet devletin aldığı tedbirleri destekleyecek bir kamuoyu oluşmasına katkıda bulundu. Türkiye'de dine ve dindara karşı negatif bir duygu oluşmuşsa, kuşkusuz Hizbullah gibi örgütlerin bu duyguyu pekiştiren bir etki yaptığı söylenebilir. Öte taraftan, gerek devletin dinin etkisini sınırlandırmaya yönelik girişimlerinin, gerekse Hizbullah'ın din adına uyguladığı akıl almaz şiddetin bir diğer sonucu, bölgede sol-milliyetçi harekete daha fazla alan açmış olmasıdır.

Hizbullah'ın ortaya çıkışını anlamak için, dönemin Türkiye'sinin sosyal-siyasal durumunu anlamak bir zorunluluktur. Yukarıda ifade edildiği gibi, Türkiye'nin sosyal-siyasal ve ekonomik olarak çok hızlı bir değişim yaşadığı bu süreç; sosyal-siyasal zeminin çeşitlendiği bir dönemi de açmıştır. Bu yönüyle, Türkiye Hizbullah'ı da sol-milliyetçi Kürtlerde olduğu gibi, Türk ağırlıklı hareketlerin içinde neşet edecektir. Bu ayrıntı önemlidir. Zira, her iki hareketin de; hem radikal-İslamcı Hizbullah, hem sol-milliyetçi Kürt akımının ilk çıktığı tarihte Türkiye'de kimlik ve etnisitenin baskın olmadığı ya da tek belirleyen olmadığı şeklinde yorumlanabilir. Ancak zamanla özellikle etnik kimlik, üstelik seküler bir kimlik olarak, öne çıkmaya başlayacaktır.

Aynı dönemde Ortadoğu'da da İslami örgütlerin güç kazandığını ifade etmek gerekir.[125] Dolayısıyla yaşanan gelişmeler sadece Türkiye'ye özgü olmadığının ifade edilmesi gerekiyor.

Hizbullah kelime olarak; "Allah'ın yolu, Allah'ın taraftarı, Allah'ın safında yer alanlar, Allah'ın partisi"[126] anlamlarına gelir. Karşıtı ise, "Hizbuşşeytan"dır: Şeytanın yolu, şeytanın taraftarı, şeytanın yanında yer alanlar, şeytanın partisi gibi anlamlara gelir. Hizbullah, tanımı itibarıyla bile karşıtını "şeytanlaştıran" bir anlam ifade edebilmektedir. Böyle bakılınca, Hizbullah'ın çatıştığı her bir grubu "Hizbuşşeytan" olarak etiketlemesi ve taraftarlarına ne kadar büyük ve erdemli bir çabanın içinde olduklarını anlatması kolaylaşabilmektedir.

Hizbullah lideri, Hüseyin Durmaz 1952 yılında Batman'da dünyaya geldi.[127] Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesi Mülkiye Bölümü'nden mezun olan Hüseyin Velioğlu, bu süreçte dönemin İslami gençliğinin aktif oluşumlarından Milli Türk Talebe Birliği (MTTB) üyesidir. Ardından Erbakan'ın liderliğindeki Milli Selamet Partisi sempatizanı gençlerin oluşturduğu Akıncılarla birlikte hareket edecektir. Grup 1980'li yılların başında "Vahdet Hareketi" adıyla faaliyete başlayacak ve özellikle İran Devrimi'nden ilham alacaktır.[128]

Mehmet Kurt'un da ifade ettiği gibi, Türkiye Hizbullah'ı sadece ülke içindeki sosyal-siyasal atmosferden değil, İslam ülkelerinde yaşanan siyasal akımlardan da etkilenmiştir. Ruşen Çakır'a göre, Velioğlu Doğu-Güneydoğu'da yeni bir İslami çevre edinecek, belli bir güce ulaştıktan sonra ise hareketin merkezini Diyarbakır'a

---

[125] "İslam dünyasında sömürgecilik, askeri ve politik gücün kaybı olarak değerlendirilmemiş, İslam nedeniyle diğerlerinden üstün olduğuna inanılan bir yaşam tarzının aşağılandığı duygusunu da güçlendirmiştir. Bu duygu karşısında gelişen iki ana ideoloji, İslamcı modernizm ve seküler milliyetçiliktir. Demant'ın günümüzde seküler milliyetçiliğin, birkaç ülke hariç tutulursa, bitmek üze-re olduğunu ifade etmektedir. Bununla birlikte Demant'a göre İslamcı modernizm, 1950'lerden iti-baren İslam ülkelerinde yükselerek popüler bir ideolojiye dönüşmektedir. Sunni dünyada Pakistanlı Ebu'l Ala El-Mevdudi ile Mısırlı Seyyid Kutup, Şii dünyada ise Hümeyni, İslamcılık ideolojisinin önemli isimleri olarak kabul edilir. Demant'ın bahsettiği isimlere Hasan El benna, Ali Şeriati, Cemalettin Afgani, Reşit Rıza ve Muhammed Abdulla da eklenmelidir." Mehmet Kurt, *Din, Şiddet ve Aidiyet: Türkiye'de Hizbullah*. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), s. 37.

[126] *Hizbullah Nasıl Ortaya Çıktı?* http://www.hurhaber.com/hizbullah-nasil-ortaya-çikti/haber-390621 (Erişim- 18.2.2018).

[127] Hüseyin Durmaz 1978'de soyadını "Velioğlu" olarak değiştirmiştir.

[128] *Hizbullah Nasıl Ortaya Çıktı?* http://www.hurhaber.com/hizbullah-nasil-ortaya-çikti/haber-390621 (Erişim- 18.2.2018).

taşıyacaktır. Uzun bir süre gizli ev sohbetleri ile çalışmalara başlayan Velioğlu, bu süreçte örgütlenme işlerine ağırlık verecektir. O dönemlerde birçok islami harekette olduğu gibi Velioğlu da "*İlim Kitapevi*" ismiyle bir kitapevi açacaktır. Hareket daha sonraki süreçte bu kitapevinin ismine istinaden "İlimciler" olarak anılacaktır.[129]

Nevzat Çiçek-Ruşen Çakır'ın Doğan Haber Ajansı'ndan (DHA) Serhat Alaattinoğlu'na verdikleri değerlendirme-analiz yazıda Hizbullah'ın amacı şu cümlelerle ifade edilmektedir: "*Hizbullah'ın amacı; Anayasal rejimi yıkarak Türkiye'de şer'i hükümetle yönetilen İran benzeri bir İslam devleti kurmak. Örgüt, bu amaca ulaşmak için Tebliğ-Cemaat-Cihat safhalarından oluşan üç aşamalı bir strateji benimsiyor*"[130] Örgütün kuruluş amacına bakıldığında "İslam'a hizmet eden" bir örgüt olarak kendisini tarif etmektedir.

Hizbullah, böylesi bir kuruluş aşamasından sonra 1 Aralık 1984'te İstanbul'da yaşanan bir kuyumcu soygunundan sonra polisle girdiği silahlı çatışmayla ismini ilk kez kamuoyuna duyurmuş olacaktır.[131] Hizbullah, bu olaydan sonra her gün biraz daha bölgede etkinliğini artırmaya devam edecektir. Hizbullah, özellikle 1990'lı yıllardan sonra iki kesimle savaşmaya başlayacaktır: Birincisi, sol-milliyetçi Kürtlerle, ikincisi ise bölgede etkin olan diğer İslamcı-cemaat ve tarikatlarla.

Hizbullah'ın eylemlerini yoğunlaştırmasıyla birlikte, örgüt, gündeme işlediği iddia edilen ve medyaya ayrıntılarıyla yansıyan cinayetlerle gelecektir. Özellikle domuz bağı[132] gibi işkence yöntemleri ile kaçırdığı insanları infaz ettiği söylenen örgütün, "din" adına uyguladığı şiddet, toplumun din ve dindarları olumsuz olarak etiketle-mesine yol açacağı kabul edilebilir bir durumdur. Örgütün cinayetlerinin ayrıntıları-nın medyada geniş yer bulması, bu açıdan değerlendirilmelidir.

---

[129] Nevzat Çiçek-Ruşen Çakır'ın birlikte DHA'na verdikleri mülakatta Ruşen Çakır, Geçmiş, bugün ve gelecek kısakacında Türkiye Hizbullahı. http://www.birikimdergisi.com/birikim-yazi/4898/gecmis-bugun-ve-gelecek-kiskacinda-turkiye-hizbullahi#.WzU4EdIzbIU (Erişim 22.4.2017).

[130] *Hizbullah Nasıl Ortaya Çıktı?:* http//www.hurhaber.com/hizbullah-nasil-ortaya-çikti/haber-390521 (Erişim- 18.2.218).

[131] *Hizbullah Nasıl Ortaya Çıktı?:* http//www.hurhaber.com/hizbullah-nasil-ortaya-çikti/haber-390521 (Erişim- 18.2.218).

[132] Domuz bağı kişinin "az yer kaplamasını" sağlayan bir yöntem. Normal boy ve kilodaki bir kişi bu şekilde top haline getirilebiliyor. İlk önce kurbanın boynuna ip bağlanıyor. Eğer ölüme terk edilmeyecekse kurban boğuluyor. Ardından ipin ucu bedenin ön kısmından sarkıtılıp bacaklarının arasından arkaya geçiriliyor. İp çekilince bu insanın başı bacaklarının arasına sıkıştırılmış oluyor. ip daha sonra arka tarafa alınan ellere bağlanıyor. Eller bağlanınca sıra ayaklara geliyor. Oldukça uzun tutulan bu iple ayaklar da bağlanıyor. Ardından dizler kırılıp yukarı doğru itiliyor. ip bu şekilde 3'e katlanan vücudunun çevresinde dolanıyor. Beden top gibi bir hale getiriliyor. (https://www.aydinlik.com.tr/domuz-bagi-dehseti-domuz-bagi-nedir-yasam-ocak-2018-1 / Erişim 1.4.2018).

Öte yandan, bölgede, Hizbullah'ın devlet tarafından kurulduğu iddiasının yayılması ise örgütün işlediği cinayetler ve bölgede sergilediği vahşet göz önüne alındığında, dindar Kürtleri olumsuz etkilemiştir. Sol-milliyetçi Kürtler, "Devletin Hizbullah'ı Kürtlerin bağımsızlaşmasını, ulusallaşmasını engellemek için kurduğu" iddiasını yoğun olarak işlediği ve bunun üzerinden din-devlet karşıtı bir propaganda yaptığını ifade etmek gerekiyor. Bu iddia, özellikle Cumhuriyetle birlikte devletle problem yaşamış bir çok Kürtün gözünde, sol-milliyetçi çizgideki Kürtler siyasal oluşumlarının tezlerini haklı kılabilmektedir. İkincisi ise, "devletle iş tutan" İslamcı bir örgütün "din" adına vahşet derecesinde cinayetler işlemesi; üstelik de bunu sadece sol-milliyetçi Kürtlere karşı değil, Kürtlerin yaşadıkları şehirlerde büyük değer verdikleri ve şiddete bulaşmamış cemaat-tarikatlara karşı[133] da aynı yöntemi kullanması da dindar Kürtlerin işini zorlaştırmış, Kürtlerin din zemininin sol-milliyetçi çizgiye yaklaşmasına katkıda bulunmuştur. Bütün bunlar, hem İslamcı hareketlere hem de devlete karşı duygusal bir mesafenin açılmasına yol açmıştır. Bu gelişmenin, ne yazık ki, bölgedeki dindar Kürt tabanın sol-milliyetçi Kürtlere yakınlaşmasına katkı sağladığını özellikle ifade etmek gerekiyor.[134]

Bölgede bunlar yaşanırken, devleti temsil eden bazı isimlerden de özellikle sol-milliyetçi çizgideki Kürtlerin "Hizbullahı devlet kurdu" tezini destekleyen açıklamalar geldi. Dönemin Milli İstihbarat Teşkilatı (MİT) Müsteşarı Tümgeneral Teoman Koman, Hizbullah ile ilgili kendisine sorulan bir soruya, "*Hangi Hizbullah? Bir İran'daki Hizbullah vardır, bir de terör baskılarına karşı kendini koruyan, dini inançları kuvvetli*

[133] Hizbullah, bölgede başta Menzil Cemaati olmak üzere, rakip gördüğü bütün dini oluşumlara karşı savaş açmış ve birçoğunu sindirmeyi başarmıştır. Resmi rakamlara göre 1991-95 yılları arasında çıkan çatışmalarda 700 insan hayatını kaybetmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Mehmet Kurt, Din, Şiddet ve Aidiyet: Türkiye'de Hizbullah. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015) - Ruşen Çakır, "Geçmiş, bugün ve gelecek kıskacında Türkiye Hizbullahı." http://www.birikimdergisi.com/birikim-yazi/4898/gecmis-bugun-ve-gelecek-kiskacinda-turkiye-hizbullahi#.WzU4EdIzbIU (Erişim 22.4.2017).

[134] Dönem için de Hizbullah'ın bölgede kurulmasının gerekçesini Albay Arif Doğan şöyle ifade etmektedir: "Albay Arif Doğan'ın 'JİTEM'İ BEN KURDUM' adlı övünerek yazdığı kitabında anlattıkları, Türk ordusunun kirli çamaşırlarının bir dökümü gibi. Özellikle Hizbullah'ın öldürülen lideri Hüseyin Velioğlu'nun devletle işbirliğine yönelik Doğan'ın anlattıkları ise oldukça ilginçtir. Arif Doğan, 'Hizbulkontr' dediği örgütü bizzat devlet adına kendisinin kurduğunu bakın şöyle anlatıyor: "Bir de karşı propaganda faaliyetlerinde bulunmak amacıyla o sıralarda Batman bölgesinde ajan ve muhbir olarak kullandığımız Hüseyin Velioğlu adlı çok akıllı bir kişiyi görevlendirdik. Çok dindar ve donanımlı bir kişiydi. Ülkücü tandanslıydı. Milliyetçiydi. Bunun üzerine Velioğlu'nun kendi seçtiği adamlardan oluşan bir kadro ile faaliyetlerine başlamasına imkan verdik. Gercüş bölgesinde istihdam edilmeye başlandılar, eğitimlerini de Hüseyin Velioğlu veriyordu... Gittikleri yerde çalışırken emniyetlerini GKK yürütüyordu. O zaman Hizbulkontr'un içine katıldı, bunu kimse bilmez." Cüneyt Özdemir, "Hizbullahı Devlet Kurdu"(http//www.radikal.com.tr/yazarlar/cuneyt-ozdemir/hizbullahı-devlet-kurdu-iste-belgesi-1037824/ Erişim 18.2.2018).

vatandaşlar"[135] diyerek, bir kez daha kafaların karışmasını sağlayacak ve sol-milliyetçi Kürtlerin tezlerini kuvvetlendirmiş olacaktır.

Mehmet Kurt'un Hizbullah mensuplarıyla yaptığı görüşmelerde, devlet yetkililerinden birinin Hizbullahçılara, "*Her yerde önünüzü açıyoruz, neden burada da eylem yapmıyorsunuz. Siz rahat davranın, biz size destek veririz*"[136] diye telkinde bulunduğu yönünde bir ifade yer almaktadır. Bu tür söylemler doğruluğundan bağımsız olarak sol-milliyetçi Kürtler tarafından lehlerine propaganda yapmak için oldukça uygundur. Kurt'un çalışmasında "işbirliği iddialarının" sözü edilen sol-milliyetçi Kürtlerin bir dezenformasyonu[137] olduğu da yine Hizbullahçılar tarafından ifade edilmektedir. Fakat, burada önemli olan iddiaların doğruluğundan ziyade, bölge halkı üzerinde yarattığı etkidir.

Türkiye Hizbullahı, Kürtlerin yoğun olarak yaşadıkları bölgede, sol-milliyetçi Kürtlerin şiddeti zirveye tırmandırdığı bir süreçte; aynı yöntemi kullanarak, şiddet yoluyla "şeriata dayalı bir devlet kurma mücadelesi" verdiğini ifade etmekteydi. Fakat Hizbullah bu süreçte, başta Menzil grubu ve Zehra Vakfı gibi kurumlar olmak üzere, şiddete bulaşmayan birçok cemaat-vakıf-tarikata karşı hegemonik bir tahakküm sağlayarak bunların susturulmalarını sağlamıştır. Bunun sonucunda ise, bir taraftan özellikle 1990'lı yıllar boyunca yaşanan şiddet sarmalı arasında kalan Kürtlerin zorunlu olarak göç etmelerine neden olmuş, diğer taraftan dini hizmetleri yapan dernek-tarikat-vakıfların sosyal alanı boşaltması ile birlikte, takip eden yıllarda bu alanların sol-milliyetçi Kürtlerin doldurmasına dolaylı olarak katkı sağlamıştır. Öte taraftan Hizbullah, dindarların şiddet yanlısı, devletle hem savaşan hem de iş tutan insanlar olarak yansıtılmasına da yardım etmiştir.

Hizbullah, bölgede özellikle Menzil grubuyla mücadele etmiştir. Menzil grubu bölgede geniş bir tabanı olan, dünya meselelerine yaklaşımda nispeten açık fikirli, modern[138] eğitime önem veren bir tarikattır. Hizbullah'ın bölgenin en etkili gruplarından biri olan Menzil grubunu hedefe koyması, bir taraftan Menzil grubuna olan ilgiyi azaltmakta, diğer taraftan şiddetin bir tarafı olarak etiketleyebilmektedir. İki dini grubun

---

[135] *Hizbullah Nasıl Ortaya Çıktı?:* http//www.hurhaber.com/hizbullah-nasil-ortaya-çikti/haber-390521 (Erişim- 18.2.218).
[136] Mehmet Kurt, *Din, Şiddet ve Aidiyet: Türkiye'de Hizbullah*. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), s. 68.
[137] Mehmet Kurt, a.g.e. s. 68.
[138] **Ruşen Çakır, *Geçmiş, bugün ve gelecek kıskacında Türkiye Hizbullahı*.** **http**://www.birikimdergisi.com/birikim-yazi/4898/gecmis-bugun-ve-gelecek-kiskacinda-turkiye-hizbullahi#.WzU4EdIzbIU (Erişim 22.4.2017).

birbiriyle verdikleri mücadele, Kürtlerin haklarını savunan tek yapının sol-milliyetçi Kürtler olduğuna olan inancı beslemiştir.

Hizbullah, sadece en büyük rakip olarak gördüğü Menzil grubuyla mücadele etmedi. Bölgede ne kadar dini grup varsa hepsini hedef aldı. Bunu yaparken de şiddetin her yolunu denemekten çekinmedi. En büyük infiali ise 16 Temmuz 1998 günü yanında eşi varken kaçırdığı İslamcı-feminist Gonca Kuriş'i infaz etmesi ile uyandırdı. Hizbullah'a göre Gonca Kuriş, Yaşar Nuri Öztürk ve Zekeriya Beyaz gibi isimler Özel Harp Dairesi tarafından İslamı sulandırmak amacıyla görevlendirilmişlerdi. Gonca Kuriş de Hizbullah tarafından bunun için infaz edilmişti.[139] Gonca Kuriş'in hunharca öldürülmesi günlerce medyanın en çok işlediği haber oldu. Haberlere göre, feminist-İslamcı bir kadın, yine İslamcı bir hareket olarak kendisini tanımlayan bir örgüt tarafından öldürülmüştü. Bu olay hem medya, hem de başta kadın dernekleri olmak üzere bir çok sivil toplum örgütü tarafından uzun bir süre gündemde tutuldu. Gonca Kuriş başta olmak üzere, Hizbullah'ın öldürdüğü insanlara uyguladığı vahşet de, yukarıda belirtildiği gibi, medyada ayrıntılı bir şekilde işlendi. Hizbullah şiddeti artırdıkça, başta İstanbul olmak üzere, bütün cemaatlerle irtibatını kestiği gibi, kendisine ait yayınlar dışında, diğer cemaat-tarikatlara ait yayınların Doğu ve Güneydoğu'ya girmesini de yasakladı.[140] Böylece bölge halkı iki kesim arasında: Şiddet yanlısı Hizbullah ile şiddet yanlısı sol-milliyetçi Kürtler arasında tercih yapmak, ya da yerlerini terk ederek göç etmek zorunda bırakılmış oldular.

Hizbullah, dönem içinde bölgede etkinliğini artırdıkça taban oluşturmak konusunda da aynı oranda kolaylık sağlamış oldu. Yapılan araştırmalarda Hizbullah'a en yoğun katılımın 13-18 yaş grubu gençlerde[141] olduğu görülmektedir. Bunun yanında, önemli oranda orta yaş grubundan insanların katılım sağladığı da bilinmektedir. Örgüte katılım daha çok erkeklerden oluşmakla birlikte, önemli oranda kadınların da aileleriyle birlikte Hizbullah çatısı altında çalıştıkları ifade edilebilir. Hizbullah'ın bir taraftan Kürt gençliğinin marjinal, şiddete dayalı radikal-İslamcı bir çizgiye çekilmesini sağladığı, diğer taraftan Hizbullah'ın saflarında yer almayan Kürt gençlerinin yine terör ve şiddeti

[139] http://www.milliyet.com.tr/gonca-kuris-neden-olduruldu--gundem-1341564/ (Erişim 2.4.2018).

[140] Ruşen Çakır, Geçmiş, bugün ve gelecek kıskacında Türkiye Hizbullahı. http://www.birikimdergisi.com/birikim-yazi/4898/gecmis-bugun-ve-gelecek-kiskacinda-turkiyehizbullahi#.WzU4EdIzbIU (22.4.2007).

[141] Mehmet Kurt, *Din, Şiddet, Aidiyet: Türkiye'de Hizbullah*. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015).

esas yol olarak belirleyen sol-milliyetçi Kürtçü çizgiye katılımında itici bir güç vazifesi gördüğü iddia edilebilir.

17 Ocak 2000 tarihinde İstanbul Beykoz'da bir villaya yapılan polis operasyonuyla Hizbullah lideri Hüseyin Velioğlu öldürüldü. Ölümüyle birlikte çok sayıda insanın kimlik bilgileri ele geçirildi fakat elde edilen bilgilerle ilgili olarak emniyetten kamuoyunu aydınlatacak bir açıklama yapılmadı.[142] Bu gizlilik, devleti töhmet altında bırakırken, sol-milliyetçi Kürtlerin "Hizbullah'ı devlet kurdu" tezine hizmet etmiş oldu.[143] Devletin aydınlatamadığı her sansasyonel cinayetin devlete olan güveni azaltacağı ve devletin terör örgütleriyle iş tuttuğu tezine katkı sağlayacağı kabul edilebilir bir durumdur.

3.2 Kürt-din Sosyolojisinin Dönüşümünde Kadının Etkisi

1960'lar ve 1970'lerde kadınların hem toplumsal alanda, hem siyasal alanda kökleri eskiye giden etkinliklerinde büyük bir ivme gözlenir. Ancak dünyada ve Türkiye'de bu başlıkta esas değişim feminist akımların da güç kazandığı 1980'lerde yaşanmıştır. 1980 sonrasında kadınların kamusal alandaki varlıkları önemli oranda artmaya başladı. Bunu besleyen içsel ve dışsal sebeplerin olduğu muhakkaktır. Dışsal faktör olarak, iletişim ve teknolojik gelişimi ile birlikte dünyanın küresel bir etkileşime geçmesi sayılabilir. Dışımızdaki dünyada yaşanan değişime de bağlı olarak, Türkiye'de kentleşmenin hızlı artışı, eğitim seviyesindeki pozitif gelişmelerin de kadının kamusal ve siyasal alana girişini hızlandırdığı ifade edilebilir.

Türkiye'de kadının siyasette özellikle İslamcı partilerde aktif olarak yer almaya başlaması için ise 1990'lara kadar beklemek gerekir. İslamcı hareketin kadının siya-sal gücünü, özellikle mahalle çalışmaları için ne kadar kritik bir unsur olduğunu anlaşılmasından sonra, sol-milliyetçi Kürt hareketi de benzer anlayış değişiminden

[142] Ruşen Çakır, "Geçmiş, bugün ve gelecek kıskacında Türkiye Hizbullahı." http://www.birikimdergisi.com/birikim-yazi/4898/gecmis-bugun-ve-gelecek-kiskacinda-turkiye-hizbullahi#.WzU4EdIzbIU (22.4.2007).

[143] Yaklaşık bir sene sonra, 21 Ocak 2001'de Diyarbakır Emniyet Müdür Gaffar Okan'ın öldürülmesi, Hizbullah'ın yaptığı iddia edilen bir misilleme olarak değerlendirildi. Gaffar Okkan gibi halkın sevgisini kazanmış bir emniyet müdürünün öldürülmesi, Hizbullah üzerinden bir kez daha bölgede din adına mücadele ettiğini söyleyen yapıların sorgulanmasını sağladığını düşünmek olanaklıdır.

geçecektir. Bir diğer deyişle, bir taraftan kadının siyasal yararının anlaşılmış olması, öte taraftan özellikle 1980'lerden itibaren feminist akımların güçlenmesi kadınlar için yeni bir dönemin açılmasını sağlamıştır.

Feminist teori incelendiğinde kadın sorununa farklı yaklaşımlar olduğu görülür. Örneğin, Birinci Dalga Kadın Hareketi olarak tanımlanan yaklaşımın temel referansı erkektir.[144] Kadının erkeğe ait olan kamusal alana ortak olma çabası, toplumların sosyolojisinde başlı başına bir değişim süreci olarak yorumlanabilir. Sadece cinsel bir nesne ve üreme aracı olarak görülen kadının; erkeğin sahip olduğu bütün haklara sahip olma talebi; ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasal alanı kapsayan bir süreçtir. Bu sürece, kadın hareketleri üzerinde yapılan çalışmalarda "Birinci Dalga Kadın Hareketi" (Liberal Feminizm) olarak tanımlanmaktadır.

1960'lardan sonra ortaya çıkan ve "İkinci Dalga Kadın Hareketi" (Marksist-Sosyalist Feminizm) olarak tanımlanan süreç ise, Birinci Dalga Hareketinin hedeflerinin çok ötesinde, "kadının kurtuluşu" söylemiyle kadınların erkeklerden soyutlanarak "dişil bir kamusal yaşam alanı" oluşturma talebini ileri sürer.[145]

Bütün bu gelişmelere rağmen, hem dünyada, hem de Türkiye'de, esas kadınların seslerini yükselteceği, kamuoyu oluşturacakları süreç 1980 sonrasıdır. Türkiye'de 1970'li yılların sonu ile 1980'li yıllarda birçok kadın derneğinin kurulduğunu[146] biliyoruz. Ancak kadın hareketlerinin 1980 sonrası çok daha farklı bir içerikle karşımıza çıktıkları görülmektedir. Dünyayla birlikte Türkiye'de de yükselişe geçen yeni kadın hareketleri "Üçüncü Dalga" olarak ifade edilmektedir. Üçüncü Dalga Kadın Hareketi'nin (Radikal Feminizm), artık dünyayı "kadınlık" üzerinden konumlandırdığı, "kadınlık" ile "insanlık" arasındaki ilişkiye[147] vurgu yapmakta olduğu görülmektedir. Üçüncü Dalga Kadın Hareketi, birinci ve ikinci dalga kadın hareketinin "erkekle eşit haklara sahip olma" ve "kamusal alanda var olma" mücadelesinin bir üst evresi olarak

[144] "Türkiye'de Kadın Hareketinin Tarihi: Değişen bir şey var mı?" http//kadem.org.tr/turkiyede-kadin-hareketlerinin-tarihi-değişen-bir-şey-varmı/ (Erişim 24.12.2017).
[145] "Türkiye'de Kadın Hareketinin Tarihi: değişen bir şey var mı?" http//kadem.org.tr/turkiyede-kadin-hareketlerinin-tarihi-değişen-bir-şey-varmı/ (Erişim:24.12.2017).

[146] Bu yıllarda: 1975'te İlerici Kadınlar Derneği, 1978'de Mersin Kadınlar Derneği, Ankara Devrimci Kadınlar Derneği, Samsun Kadınlar Birleşme ve dayanışma Derneği gibi birçok dernek kurulmaya başlayacaktır. https:77kadinlarinkurtulusu.wordpress.com/yazdıklarımız/turkiyede-80-sonrasi-kadin-hareketi/ (Erişim:24.12.2017).

[147] "Türkiye'de Kadın Hareketinin Tarihi: Değişen bir şey var mı?" http//kadem.org.tr/turkiyede-kadin-hareketlerinin-tarihi-değişen-bir-şey-varmı/ (Erişim:24.12.2017).

daha özgün, daha kültürel ve daha felsefi hakları talep etmekte ve dünyanın kadın söylemi üzerinden tanınmasını istemektedir.

Türkiye'deki kadın hareketi dünyadaki tartışmalardan yoğun olarak etkilenmiştir. Ancak kadınların partilerin özellikle yerel örgütlenmeleri, mahalle çalışmaları için çok önemli bir araç olarak keşfi 1990'larla başlamaktadır. Bu dönemde yükselişe geçen siyasal-İslam'ın kadını aktif olarak siyasette etkin bir araç olarak kullandığı görülmektedir.[148] Kadınların, siyasal-İslam'ın Türkiye'deki önemli partilerinden biri durumundaki Refah Partisi'nin (RP) 1989-99 yılları arasındaki gelişimine büyük katkı yaptıklarını, İstanbul İl Kadınlar Komisyonu Başkanlığını yapan avukat Sibel Ersalan şöyle ifade etmektedir:

> Başörtüsü yasağı vardı ve mesleğimizi yapamıyorduk. Tayyip Bey'in[149] teklifiyle kurulmakta olan Refah Partisi İstanbul İl Hanımlar Komisyonuna davet edildik. Mütedeyyin kesim kadınlarının o günlere kadar rol modeli olan Şule Yüksel Şenler, sivil ve edebiyatçı kimliğiyle olumlu bir örneklik teşkil ediyordu. Ama siyaset, Milli Görüş'ün bakış açısıyla "Hak Dava"; etkin özneler olarak erkekler üzerinden hareketliliğini kurmuş bir yapıydı. Kadınlarsa, destekçi ve erkeklerin işlerini ev içinde kolaylaştırıcı roldeydiler. İlk kez ev dışına, parti binalarına, sokak çalışmalarına çıkacak-lardı... Bu konuda üniversitelerden çıkmış ama yasaklar dolayısıyla kamusal alana da atılamamış kadınların pozitif emsal teşkil etmesi diğer kadınların da olumlu mana da teşvik ediyordu. Böylece uyuyan dev uyandırılacaktı... Kadınların gücüydü bu...[150]

Görünen o ki, Sibel Eraslan'ın ifade ettiği "uyuyan dev" sadece İslamcılar için değil, bütün siyasal akımlar için uyanmaya başlamaktadır. Sol-milliyetçi Kürtlerin siyasallaşması ile İslamcıların siyasallaşması, özellikle kadınların harekete dahil edilmesi noktasında benzerlikler göstermektedir. Her iki hareket de başlangıç noktasında kadını harekete dahil etmedikleri gibi, kadını "ayak bağı" olarak görmektedir. Aralarındaki fark şudur: İslamcılar "Hak dava"yla kadının yerinin evi olduğu[151] inancını savunmakta ve bu nedenle kadının kamusal alana girmesini dinen uygun görmemektedir. Sol-milliyetçi Kürtler ise, kadının harekete katılımının negatif

---

[148] Esasen Türkiye'de, Kadın Hareketlerini batıdaki hemcinsleriyle birlikte başladığı ifade edilebilir. Cumhuriyetin kuruluşunda, Kurtuluş Savaşında aktif olarak rol alan kadınlar, "Kadınlar Halk Fırkası" adıyla bir parti kurmak istemişler fakat, siyaseten bu oluşuma imkan verilmediği için "Türk Kadınlar Birliği" adıyla bir dernek olarak seslerini duyurmaya çalışmışlardır.

[149] Tayyip Bey, Bugünkü Cumhurbaşkanımız Recep Tayyip Erdoğan'dır ve o dönemde Refah Partisi İstanbul İl Başkanı olarak görev yapmaktadır. Siyasal-İslamın kadınları kamusal alana taşınmasında önemli bir rol üstlendiği ifade edilebilir.

[150] http://www.star.com.tr/yazarlar/refah-partili-kadinler-ve-referandum-yazi-1196232 (Erişim: 24.2.2018).

[151] "Türkiye Siyasetinde Refah Partisi Hanımlar Komisyonu Deneyimi" (dergipark.gov.tr/download/article/377156 Erişim 24.2.2018). Kim yazmış?

bir etkisi olacağını düşünmekte, özellikle kadın-erkek ilişkilerinin getireceği problemleri gözeterek buna sıcak bakmamaktadır.[152] Fakat bu görüşler, her iki hareket için de 1980'li yılların sonlarına doğru değişecektir.

Aslında Milli Görüş hareketinin iki kurucu partisi olan Milli Nizam Partisi (MNP) ile Milli Selamet Partisi'nde (MSP) fiili olarak kadın kolları bulunmamaktaydı. Milli Görüş ile kadınlar arasındaki tek irtibat mekanizması kadınlara yönelik olarak verilen "kadın, aile, din" konulu konferanslardı. Bu konferansların en önemlisi ise, şüphesiz Milli Görüş'ün lideri Erbakan'ın verdiği "Doğu'da Batı'da ve İslam'da Kadın"[153] başlıklı konferanslar olacaktır. Milli Görüşçü kadınların kamusal-siyasal alana çıkışları ise 1987 genel seçimleri ile başlayacak, Eraslan'ın ifade ettiği tarihte "uyuyan devin uyanması" gerçekleşecektir.

Yonca Altındal'ın "Kadının Siyasal Katılımı Bağlamında Partilerin Kadın Kollarının Sosyolojik Açıdan Değerlendirilmesi"[154] başlıklı çalışması, yukarıda ifade edilen süreci detaylıca incelemektedir. Araştırmaya göre, Türkiye'de kadınların 1970'li yıllardan sonra çok zayıf da olsa kamusal-siyasal alanda görünür olmaya başladıkları görülmektedir. Fakat yukarıda ifade edildiği gibi, Üçüncü Dalga Kadın Hareketlerinin etkili olmaya başladığı 1980 sonrasında bu açıdan büyük bir değişim gözlemlenmektedir. Oysa ki 1980'li yılların başına kadar, Türkiye'nin kurucu iradesi durumundaki siyasal yapı olarak ifade edilen CHP'de bile kadınların siyasal alandaki azlığı dikkat çekmektedir. 1990'lı yılların başından itibaren birçok siyasi partide kadın kollarının kurulduğunu görmeye başlıyoruz. Mustafa Çadır'ın "Kadının Siyasal Yaşama Katılımında Siyasi Parti Kadın Kollarının Rolü TBMM'de Grubu Bulunan Siyasi Partiler Bağlamında Ankara İli Örneği" başlıklı çalışması, kadının siyasal katılım sürecini anlatmaktadır.

1990'lı yılların başından itibaren, sol-milliyetçi Kürtlerin giderek artan bir seyirle kadınları siyasal sürece dâhil ettiklerini ifade etmek gerekiyor. Buna bağlı

---

[152] Kürt ulusalcı hareketinde kadının yaşadığı tarihi süreç için bkz. Aliza Marcus, *Kan ve İnanç: PKK ve Kürt Hareketi*. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015).

[153] *Türkiye Siyasetinde Refah Partisi Hanımlar Komisyonu Deneyimi* dergipark.gov.tr/download/article/377156 (Erişim 24.2.2018).

[154] Yonca Altındal, *"Kadının Siyasal Katılımı Bağlamında Kadın Kollarının Sosyolojik Açıdan Değerlendirilmesi"* isimli çalışmasına göre, Türkiye'de kadınların tarihi serüveninin yanında, özellikle Çok Partili Hayata geçişten sonraki süreçte, partileri tek tek mercek altına alarak kadınların siyasal alana katılımını incelemektedir. İncelemeye göre kadınların siyasal temsillerinin partiler arasında çok büyük farklılıklarının olmamakla birlikte, Türkiye'de siyasetin sol kulvarında yer alan partilerde nispi bir çoğunluk olduğu görülmektedir.

olarak, bu süreçte Kürt hareketinin milliyetçi yönünü derinleştirmesiyle birlikte harekete kadını da katması, sol-milliyetçi Kürt hareketinin Kürt toplumunun içine daha güçlü bir şekilde nüfuz etmesini sağlayacaktır.

Aslında kadın, tarih boyunca bütün geleneksel toplumlarda toplumsal alandan dışlanarak eve kapatılmıştır. Kadın tarih içinde sadece bir üreme aracı ve erkeği mutlu eden bir görevle konumlandırılmıştır. Feodal ve dini kurumların hüküm sürdü-ğü Kürtlerin yaşadığı coğrafyada da durumun bundan farklı olduğunu söylemek mümkün değildir.[155]

Türkiye'de kadınların önce kamusal alanda, ardından siyasal alanda birer aktör olarak var olma sürecini; sol-milliyetçi Kürt hareketin kadınının da siyasallaşma süreci olarak okumak mümkündür. Oysa ki sol-milliyetçi Kürtlerde, sol-milliyetçi bilinci inşa sürecinin ilk aşamalarında kadının hareketin merkezinde olduğunu söylemek mümkün değildir. Ancak 1990'larda sol-milliyetçi Kürtler tarafından kadının "uyuyan dev" olduğunun kavranmış olması harekete yeni bir ivme kazandırmış, kısa sürede kadının hedeflerine ulaşmak için önemli bir güç olduğu genel kabul görmüştür. Sol-milliyetçi Kürtlerin, özellikle bu yıllarda Kürtler arasında taban bulmasında ve ailelere sirayet etmesinde kadının rolünün büyük olduğunu ifade etmek gerekiyor. Siyasal katılım, doğaldır ki kadının siyasallaşmasını beraberinde getirmekte, kadının siyasallaşması ise tüm ailenin siyasallaşmasını sağlayabilecek bir etki gücüne sahip olmaktadır.

1990'lı yıllardan sonra sol-milliyetçi Kürt hareket, kadınları yoğun bir şekilde hem kamusal alana hem de siyasal alana çekmeye başladı. Bu süreçte Kürt kadınları bir taraftan sol-milliyetçi Kürt hareketinin siyasi koluna entegre olarak siyasi alanda varlıklarını hissettirmeye başlarken, diğer taraftan, vakıf ve dernekler aracılığıyla kamusal alanda seslerini yükseltmeye başladılar. Sol-milliyetçi Kürtler, bir taraftan kadını başvurdukları şiddet eylemlerinde görevlendirirken, diğer taraftan sokakta vatandaşla temas eden, evde eş ve anne rolüyle, mahrem bir alana; aileye ulaşmayı sağlayan bir araç olarak görecektir.

Sol-milliyetçi Kürtler, özellikle TİP'le tanışık olmaya başladıktan sonra düzenli bir şekilde milliyetçi bilinci yukarıya taşımaya başlamışlardı. Belli bir noktadan sonra ise, sosyalist-Leninist Türklerle kimlik merkezli bir siyaset kulvarına girdikten sonra ayrışmak zorunda kaldılar. Bu aşamaların hiçbirinde kadına özel bir rol atfedilmemişti.

[155] Aslı Yapar Gönenç, "Fransa'da ve Türkiye'de Kadın Hareketleri." İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, Cilt 3, Sayı 27 (2006).

1970'lerde tutulan bu ayrı yoldan 1990'lara kadar uzanan süreçte alınan yola eşit bir mesafenin, kadınların harekete dâhil edilmesinden sonra aldığı rahatlıkla ifade edilebilir. Buna rağmen, kadınların sol-milliyetçi Kürt harekete kazandırdığı güç ve Kürtlerin dönüşümü üzerindeki etkisi konusunda önemli bir akademik çalışmanın olmadığını ifade etmek gerekiyor. Bu alanda, Handan Çağlayan'ın bir kadın gözüyle kadınların değişim sürecini, kadınların süreç içindeki değişimini anlatan *Analar, Yoldaşlar, Tanrıçalar: Kürt Hareketinde Kadınlar ve Kadın Kimliğinin Oluşumu* adlı çalışması alanda yapılmış en önemli araştırma olarak ifade etmek gerekiyor. Çağlayan kadının siyasallaşması ile din arasındaki ilişkiye dair şu ilginç tespitleri yapmaktadır:

> Göç ve eğitim, ailede baba otoritesinin kırılmasında ve geniş aileye dayalı klasik ataerkil düzenin sarsılmasında önemli bir rol oynadı. Öte yandan klasik ataerkil düzenin maddi temelleri kentleşme ve modernleşme süreçlerinin etkisiyle sarsılsa da, kadın bedeni ve cinselliğini denetlemeye yönelik kültürel ve ideolojik etkileri ortadan kalkmış değil. Bu denetimin meşrulaştırılmasında İslam ideolojisinin de rolü var... İslam ideolojisi ve hukuku, siyasal, ekonomik ve toplumsal hayatı düzenlemekle kalmıyor, özel hayatı da düzenliyor. Özel hayata ilişkin düzenlemelerin merkezinde ise kadınların bedenlerinin ve sosyal hareketliklerinin kontrol edilmesi yer alıyor.[156]

Çağlayan'ın tespitlerinden de yola çıkarak sol-milliyetçi Kürt hareketin, Kürt kadınının sekülerleşme sürecinde önemli bir dönüştürücü olduğu ifade edilmelidir. Bu etki, Çağlayan'ın da ifade ettiği gibi, feodalitenin hüküm sürdüğü Kürtlerin yaşadığı coğ-rafyada; kadının feodal değerlerden kopuşunu, "bedeninin" ve "cinselliğinin" kendi-sine ait olduğuna olan bilinci oluşturdu. Diğer taraftan, Çağlayan'ın işaret ettiği gibi, ataerkil kuralların geçerli olduğu Kürtlerde, ataerkilliğin hegemonik iktidarının yine bu süreçle birlikte sarsılmaya başladığını da ifade etmek gerekiyor.

Bu karşılıklı değişimi şöyle ifade etmek doğru olacaktır: Sol-milliyetçi Kürt hareket, Kürt kadınının feodaliteden kaynaklanan benliğinin tahakküm altında olmasından da faydalanarak, kadınlara siyasal yaşamın içinde daha modern bir hayat sundu. Kürt kadını ise, o güne kadar hiç bir değer atfedilmeyen bireyler olarak, sol-milliyetçi Kürt hareketinden gelen ve kendisinin de olumladığı "bağımsız birey olma" talebine karşılık verdi ve siyasette aktifleşti. Tabii bunun bölgedeki bütün kadınları kapsadığını söylemek mümkün değil. Bu değişimin bir şekilde sol-milliyetçi Kürt siyasal hareketle sağlayan kadınlarda daha fazla olduğu gözlemlenebilmektedir. Ayrıca, bölgenin genelinde kadının siyasetteki görünürlüğünün arttığı tespiti de rahatlıkla

[156] Handan Çağlayan, *Analar Yoldaşlar Tanrıçalar: Kürt Hareketinde Kadınlar ve Kürt Kimliğinin Oluşumu*. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014), s.39-40.

yapılabilir. Bu yeni rol, Kürt kadınının kendisine biçilen geleneksel rollerden kurtulmasına imkân tanırken, Kürt sosyolojisinin de değişiminin önemli bir adımını teşkil etti. Sürecin sonunda, Kürt kadınları kamusal alanın çekiciliğiyle haklarını talep etmeye, eşit olmayan yurttaşlar olarak yaşadıklarını sorgulamaya başladı. Kadının anne-eş-kardeş olarak namusla eşitlenmesi, namus adına kadına bedel ödettirilmesi kadının tepkisini siyasal alanda daha güçlü bir katılımla vermesini sağladı. Bu süreç daha genel bir düzlemde totalde namus gibi feodal kurumların aşınmasını, kadının konumunun bu bağlamda yeniden tartışılmasını sağladı.

Kürt kadınının yaşadığı bu savrulma[157], feodal düzene ait ne kadar kurum varsa; gelenek, görenek ve inanç değerlerinin aşınmasını sağlayacaktır. Çağlayan, Kürt kadınının bu değişimini kadınların ağzından şöyle aktarmaktadır:

> "Benden önce ailedeki bütün kızlar çarşaf peçe giyerdi. Ablam bile çarşaf peçe giyerdi. Ben giymedim. Bir türlü bana giydiremediler. Uzunca bir süre giymemek için evden çıkmadım." (Melike)
>
> "Köyde, yani zoraki baş kapatma yoktu bizde. Ama işte aileden kaynaklı, feodal yapıdan kaynaklı genelde baş kapatılır. Ama benden sonrakiler kapanmadı, hemen öncekiler kapanmıştı." (Narin)[158]
>
> "O eski dönemde şey derlerdi bazen, 'pantolon giymeyin, kot giymeyin.' İşte ne bileyim, 'eteğin altına pantolon giyin, kısa kollu giymeyin.' Yani o tür şeyleri çok yaşadım da, ben uygulamadım ama, direniyordum ben böyle çıkacağım diye." (Selma)
>
> "Annem halen çarşaflı. Kızlara da ilk etapta oldu. Çünkü aile örtülüydü, yani herkes örtülüydü. baskı oldu, tabii ondan sonra değişti, karışmıyorlar artık. Evde amcamlar dedemler aynı avluda otururduk.... ama bizden sora değişti her şey."[159]

Görüşmecilerin ifadelerinden de anlaşıldığı gibi, süreç içinde Kürt kadınları dini değerlerine daha mesafeli hale gelecekler, feodal kurumların etkisinden çıkmaya başlayacaklardır. Bu, Kürtlerin sosyolojisinde yaşanan köklü bir dönüşüm olarak yorumlanabilir. Kadının zincirlerinden kurtulması demek, Eraslan'ın daha önce kullanılan ifadesi ile "uyuyan devin uyanması" anlamına gelecektir. Kadının özgür-leşmesi, bir birey olarak ayaklarının üstünde durma gücüne ulaşması, erkeğin hegemonyasını kırmasını sağladı. Bu durum, Kürt sosyolojisinin değişmesinde devrimsel bir sürecin başlangıcı oldu. Kürt toplumunun, feodal değerleri dinin kuralı

[157] Savrulma kelimesi, müspet ya da menfi olarak gerçekleşmiş olsun; Kürt kadınının düşünde yaşadığı-yaşayacağı köklü değişime vurgu yapmak maksadıyla tercih edilmiştir.
[158] Handan Çağlayan, *Analar, Yoldaşlar, Tanrıçalar: Kürt Hareketinde Kadınlar ve Kadın Kimliğinin Oluşumu*. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), s. 60-61.
[159] Handan Çağlayan, a.g.e. s.55-56.

olarak görmesi ve bunu kadının üzerinde bir tahakküm aracı olarak kullanması, Kürt kadınının, seküler değerler üzerinden eşitlik öneren sol-milliyetçi Kürtlerin safında yer almasını hızlandıran bir neden olduğunu ifade etmek gerekiyor.

Handan Çağlayan'ın feodalitenin Kürt kadınının hayatını nasıl şekillendirdiği üzerinde yaptığı değerlendirmesinde, özellikle kadınlarının küçük yaşta evlendirilmesi üzerin-de yoğunlaşır. Bu tür uygulamaların yarattığı travmalar kadınlar arasında bu feodal yaklaşıma ve onun arkasında yatan değerler silsilesine tepki doğurmuştur. Öte yandan küçük yaştaki kız çocukların, kendi babaları yaşındaki erkeklerle evlendirilmesi[160] ise, işin sadece sosyolojik değil, psikolojik bir dramın da oluşmasına neden olabilmektedir.

Çağlayan'ın görüşmecilerle yaptığı mülakatlarda ifade edilen yaşanmışlıklar trajiktir. Bu ve benzeri psikolojik travmaların yaşanmasında, dayatılan yaşamların kabul edilmesinde etkili olan tek şey çaresizliktir. Çaresizliğin, kendisine "çare" olarak uzatılan her eli tutma eğilimi doğuracağını tahmin etmek güç değildir. Böyle bir ortamda sol-milliyetçi Kürtlerin kadını olumlayan, erkekle eşitleyen, kadını birey olarak konumlandıran söylemi, Kürt kadınının bu harekete yakınlık hissetmesini sağlamış olması olağan karşılanmalıdır. Fakat bu yakınlaşma, Kürt kadınlarında yeni bir travmanın da başlangıcı anlamına gelecektir.

1990'lı yıllarda Kürt kadınları, bir taraftan feodal düzenin kuralları yüzünden kimliksizleştirilirken, diğer taraftan sol-milliyetçi Kürtlerin kullandığı şiddet netice-sinde canlarını kaybeden çocuklarının acısını yaşamak zorunda kaldılar. Kadınlar kendilerini artık daha fazla karakol, mahkeme ve cezaevi kapılarında ya da çocukla-rının, eşlerinin, akrabalarının cenazelerinde bulmaya başladılar.

Kürt kadınının değişiminde; değişimden sonra dönüştürme sürecinde sol-milliyetçi Kürtlerin yasal düzlemde kurdukları partilerin ve bu partilerin içindeki siyasi eğitimin de önemine dikkat çekmek gerekiyor. Çağlayan, sol-milliyetçi Kürt siyasal yapılarda kadınların aldığı eğitimlerden bahisle, "sahte erkeklik" ve "erkeği öldürmek" derslerinin verildiğini belirtmektedir.[161] Bu çalışmalar kadınların daha modern bir anlayışla tanışmalarını sağladığı gibi, her türlü geleneksel değerden uzaklaşmalarına da

[160] Handan Çağlayan, *Analar, Yoldaşlar, Tanrıçalar: Kürt Hareketinde Kadınlar ve Kadın Kimliğinin Oluşumu*. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), s. 55-56.
[161] Handan Çağlayan, , *Analar, Yoldaşlar, Tanrıçalar: Kürt Hareketinde Kadınlar ve Kadın Kimliğinin Oluşumu*. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), s. 128.

yol açmış olmalıdır. Bu süreç, sadece dini-ahlaki değerleri eleştirmeye başlamalarına değil, hakim cinsiyet eşitsizliği rejimini de sorgulamalarına yol açmıştır.

Sonuç olarak, Doğu ve Güneydoğu'da kadınların siyasi alandaki görünürlükleri, bir taraftan 1980 sonrası süreçte dünyada yükselişe geçen feminizm ve kadın hareketleri; diğer taraftan buna bağlı olarak Türkiye'de yükselen kadın çalışmalarıyla birlikte artmıştır. Sol-milliyetçi Kürt hareketin de aynı sürece denk düşen bir dönemde kadınları ön plana çıkarması, siyasal alanda olmalarını teşvik ve telkin etmesiyle kadınları önemli siyasal aktörler kılmıştır. Kürt kadınları, Kürtlerin bir bütün olarak devletle yaşadığı etnik merkezli problemleri; çocukları, eşleri ve akrabaları üzerinden gündelik hayatlarında yaşayarak siyasallaşmıştır. Kadınların siyasallaşması genel olarak Kürt kimliğinin sekülerleşmesini hızlandırmıştır. Öte yandan bu süreç içinde kadının, erkeklerin ulaşmakta zorlanabileceği birçok alana; aileye, çocuklara ve sokaklara sol-milliyetçi Kürt düşüncesinin girmesini kolaylaştırdığı söylenebilir.

Araştırma sürecinde değinilmeye çalışıldığı üzere; dünyanın küreselleşmesi, küreselleşmenin beraberinde getirdiği benzeşme ve kültürler arası etkileşim sürecinin sonucunda, Türkiye toplumunun bütününde sekülerleşme lehine bir değişim ortaya çıkmıştır. Türkiye'de 1960'lı yılların sonundan başlayarak yükselen kadının siyasal alandaki varlığı, kamusal alanda artan görünürlüğü, 1980 sonrası farklı siyasal akımları etkilemiştir. Örneğin, Milli Görüş hareketinde hayat bulan siyasal-İslam'ın en önemli toplumsal taşıyıcıları arasında kadınları saymak gerekir. Bu kadını da, siyasal-İslam'ın kadına yaklaşımını da değiştirmeye başlamıştır. Bu bağlamda, Türkiye'de sadece muhafazakar-Kürtlerin değil, muhafazakar-Türklerin de değiştiği, esas itibarıyla bir bütün olarak muhafazakarlığın erime yaşadığı bir süreci başlat-tığını ifade etmek gerekir.

Örneğin, kamusal ve siyasal alanda muhafazakarlığı sembolize eden başörtülü kadınların görece görünürlüklerinin artması, muhafazakarlığın yükseldiğine delalet ettiği kanısı uyandırması çok gerçekçi olmayabilir. Aksine, bu süreci muhafazakar-dindar kadınların daha çok dünyevileşmesi, dünya nimetleri konusunda erkeklerle yarışır hale gelmesi olarak okumak akla daha yatkın görünmektedir. Zira, hiç dışarı çıkmayan, çıktığında ise çarşafı ile erkeğin arkasından yürüyen kadının; süreç içinde, başı açık kadınların yaşadığı mekanları kullanmaya başladıkları ve erkeklerin arkasın-da değil, yanında yer aldıkları görülebilmektedir. Türkiye genelinde dindar kadınların yaşadığı bu değişimin Kürt kadınlarına yansımaması mümkün görünmemektedir.

Öte yandan Kürt kadınların etnik gerilim nedeniyle devletle yaşadıkları problemler, bu problemlerin sol-milliyetçi Kürtler tarafından kullanılmak üzere siyasal alana taşınması, Kürt kadınlarının daha hızlı bir şekilde sekülerleşmesini besleyen bir diğer etkendir. Kürt kadınındaki bu değişimin ise, bir bütün olarak Kürtler arasındaki dini-ahlaki normları değiştirdiği söylemek akla yatkın düşmektedir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. Sol-Milliyetçi Kürtlerin 2000'li Yıllar Sonrası Dönüşümü

Dönemimizin sol-milliyetçi Kürt hareketin siyasette ete-kemiğe bürünmüş hali olan HDP'nin son dönemde; Cumhuriyetin ilk dönemi ile çok partili hayata geçişten sonra Kürt kimliğinin daha seküler bir hüviyete bürünmesinden sonra çok önemli bir değişim geçirdiği söylenebilir. Bu değişimin özü etnik kimliğin, dini değerlerden uzaklaşılan uzun bir dönemden sonra yeniden dini değerlerle barışması yönündedir. Bu bölüm, bu değişim niteliğini açıklamaya çalışacaktır. 1960 sonrası TİP içinden doğan sol-milliyetçi Kürt hareketin "Marksist-Leninist bir Kürt devleti kurmak" amacıyla devlete başkaldırdığı bilinmektedir. Bu hareketin durağan bir fikri seyir içinde olmadığı; zamana ve zemine göre eylem ve söylemlerinde keskin denebilecek değişikliklere gidebildiği de anlatılmaya çalışıldı. Örneğin, sürecin başında kadın ve din ile sol-milliyetçi Kürt hareketi arasına kalın bir duvar örülmüşken, özellikle 1990'lı yıllardan sonra kadın konusunda bu duvarların yıkılmaya başlandığı görüldü. 2010'larda ise dinle - dini değerlerle yeniden barışmaya başlandığı, başka bir deyişle, dini değerleri yeniden sahiplenmenin hedefe ulaşmak için kilit önemde olduğu görülmeye başlanmasıyla hareketin buna bağlı olarak bir pozisyon değişikliğine gittiği görülmektedir.

Bu yeni dönemde, AK Parti ile birlikte yükselmeye başlayan siyasal-İslam, sol-milliyetçi Kürt hareketinin de bu yönde bir değişime gitmesini sağlayan bir etken olduğu ifade edilebilir. Zira 2000'li yıllardan itibaren dindar kimliği ile ön plana çıkan AK Parti'nin bu kimliğiyle toplumda karşılık bulmasının ve başarı elde etmesinin, bir bütün olarak Türkiye siyasetinde din-siyaset ilişkisinde, din lehine bir gelişmeye sebep olduğu söylenmelidir. Bu süreçte dinle barışık bir izlenim veren AK Parti'nin halktan teveccüh görmesi, parti temsilcilerinin halkla birlikte namaz kılması ve bunun halk tarafından takdir edildiği düşüncesi, sadece HDP'yi değil, din konusunda dindarlar tarafında sıkça eleştirilen, Cumhuriyeti kuran parti olarak CHP'yi bile bu yönde bir söylem değişikliğine götürmüştür. CHP temsilcilerinin kendi anne-babalarının da hacı-

hoca olduğunu ifade etmeleri, Çarşaf Açılımı yapmaları, 10 Ağustos 2010 yılında Türkiye'de ilk defa halkın seçeceği Cumhurbaşkanı seçimlerinde "Çatı Adayı" olarak Ekmeleddin İhsanoğlu'nu desteklemeleri ve araştırmanın yapıldığı dönemde, 24 Haziran 2018'de ilk defa yapılan Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi seçimlerinde CHP'nin Cumhurbaşkanı adayı olarak muhafazakar bir aileden geldiği bilinen Muharrem İnce'yi göstermesi ve nihayet Muharrem İnce'nin mitinglerde "*Abdestsiz sokağa, Ayetel Kürsi'siz mitinge çıkmam*"[162] şeklinde açıklama yapması, bir bütün olarak Türkiye siyasetinin din lehine evrildiği yönü göstermektedir.

Bu değişime bağlı olarak, özellikle AK Parti'nin başlatmış olduğu Barış Süreci ile birlikte, Selahattin Demirtaş yönetimindeki sol-milliyetçi Kürt siyasetin "Türkiyelileşme"ye başladığı[163] bile iddia edildi. Sosyalist-Leninist Kürt hareketin tarihsel evrim açısından TİP ile buluşma aşamasına birinci evre, TİP'ten koparak sol-milliyetçi çizgiye iyiden iyiye geçiş sürecine ikinci evre, 1990'lı yıllarda şiddete ve baskın bir milliyetçi çizgiye geçişi ile birlikte, özellikle kadın anlayışında yaşadığı değişime üçüncü evre denecekse, din ile barışma süreci olan bu yeni sürece dördün-cü evre denebilir. Eğer öyle ise ve burada samimiyetle ilgili bir sorun görünme-yecekse, bu yeni süreci kazanç olarak okumak olanaklıdır. Fakat bunun için Kürtçü damarın siyaseten sahiden de bu "Türkiyelileşme" sürecini tescil ettirmesi; şiddetle bütün bağını kesmesi ve şiddeti lanetlemesi gerekmektedir. Aksi bir durum ise, başından itibaren, bölgenin bütün değerlerinin araçsallaştırılması gibi, bu çabaların ve iddiaların da, esas büyük dava olarak taltif edilen "Sosyalist-Marksist-Leninist Kürt Devleti kurmak" düşüne hizmet etmeye yönelik bir samimiyetsizlik olarak kodlanacağını söylemek yanlış olmayacaktır.

Sol-milliyetçi damarın, özellikle dindar kesimlere eşit temsil çalışmaları[164] ve sol-milliyetçi Kürtlerin çağrısı üzerine toplanan ve adı "*Medine Sözleşmesi*"[165] konarak yüceltilen Demokratik İslam Kongresi'nin ne anlama geldiğini anlamak da bu sürecin

---

[162] http://www.internethaber.com/muharrem-ince-abdestsiz-sokaga-cikmisligim-yoktur-1875244h.htm (Erişim: 28.05.2018).

[163] Türkiyelileşme: Sol-milliyetçi Kürt siyasetinin, sadece Kürtlere yönelik siyaset yapması ve siyaset dilini geliştirmeyi bırakarak, bütün Türkiye'ye hitap eden bir siyasete geçmesini tanımlamak üzere kullanılan ve söylemsel olarak bütün Türkiye'yi kuşatmak anlamında kullanılan bir ifadedir. "Türkiyelileşme" ve Demirtaş: http//ayrintidergi.com.tr//hdp-turkiyelilesme-ve-demirtas/ (Erişim 9.11.2017).

[164] *HDP'den Dindar kesimlere Eşit Temsil*: http://www.aljezera.com.tr/al-jazeera-ozel/hdpden/-dindar-kesimlere-esit-temsil (Erişim 29.11.2017).

[165] *Demokratik İslam Kongresi'nde neler konuşuldu*? http://24.com.tr/haber/demokratik-islam-kongresinde-neler-konusuldu.258065 (Erişim 29.11.2017).

gerçek anlamını ve özellikle kimlik-din ilişkisi bakımından ortaya koyduğu yeniliği anlamak için önemli olacaktır.

Esasen sol-milliyetçi Kürtlerin dinle barışmasının gündeme gelmiş olması bile büyük bir dönüşüm niteliğindedir. Zira hem TİP içinde sosyalist-Leninist bir çizgide olan Kürtlerin, hem TİP'ten neşet eden sol-milliyetçi Kürt hareketin başından itibaren gündemlerinde hiç din olmadı. Bu, özellikle Doğu ve Güneydoğu'da kimliğin dinle ilişkisini de son derece olumsuz etkiledi. Dinin, Kürtlerin asimile edilmesi için devlet tarafından kullanılan bir araç, hatta bir afyon olduğu ve Kürtlerin hedeflerine ulaşmak için önünde duran en büyük engel olduğu ifade edilmekteydi. Başta yaklaşım bu yöndeyken, sol-milliyetçi Kürt kesimin siyasi temsilcisi HDP'nin dinle yeniden barışık olma çabası bir yenilik gibi görünebilir. Ancak bu yeniliğin hangi yönde olduğu; zorunlu olmasa bile, kamuoyu nezdinden kabul görmesi için bu değişimin taktiksel mi ilkesel mi olduğu gibi soruların yaşanarak yanıtlanması oldukça önemlidir.

İşte bu bölüm, bütün bunların anlaşılmasını sağlamaya yönelik bir çabanın içinde olacaktır. Hiç şüphe yok ki, değerlendirmeler, söylenen iddialar ile yaşanan pratikler karşılaştırıldıktan sonra varılan sonuçla elde edilecektir. Buradaki kısa tartışma ve araştırma, söylenen değişim iddialarının mahiyetini ortaya koymak ve bu değişimi anlamak amaçlı olacaktır.

4.1 Sol-milliyetçi Kürtlerin Din Açılımı ve Dindar Milletvekili Adayları

HDP, son seçimlerde dinle barışık olmaya uygun olarak, dindar kimlikleri ile toplum da var olmuş birçok insanı bünyesine almayı, yönetim kadrolarında görevlendirmeyi ve vitrinde göstermeyi başardı. Seçim sonuçlarına bakılırsa sol-milliyetçi Kürt hareketi bu yeni açılımda hedeflediği başarıyı yakalamış görünüyor.[166] Bu sonuç, sol-milliyetçi Kürt hareketin yeni bir yöne doğru evrilmekte olduğuna işaret edebilir. Gerçekten de, Kürt milliyetçilerinin son dönemde yaptıkları açıklamalarda dinsel değerlere ilişkin önceki dönemlerden daha farklı bir söylem geliştirdiklerini görmek mümkündür. Yeni dönemde sol-milliyetçi Kürt hareketinin bu konuda daha amorf bir dil kullandığı; 2000'li yılların öncesindeki keskin din karşıtı söylemin, 2000'li yılların başından itibaren daha politik bir söyleme büründüğünü söylemek mümkün-dür. Örneğin, bu yeni dönemde, sol-milliyetçi Kürt hareketin kamuoyu önündeki sözcülerinin, aralarında dindarların da olduğu birçok kesime hitap etmeye çalıştığı görülebilmektedir.[167]

Sol-milliyetçi Kürtlerin son siyasi temsilcisi HDP, yukarıda da ifade edildiği üzere, yeni bir söylemle; dini değerlerle daha barışık olma iddiasıyla Türkiye toplumunun önüne çıktı. Hem seçim sonuçları hem araştırmalar sol-milliyetçi Kürt hareketin diğer öğelerin yanı sıra dinsel göndermelere de sahip bu yeni söyleminin toplumda bir karşılık bulduğunu göstermektedir.

Daha önceki yıllarda, aynı siyasi geleneğin temsilcisi olan DEHAP'ta Mehmet Metiner gibi muhafazakar isimler görev almış olsalar da[168], HDP'nin bu süreçten sonra daha baskın bir şekilde, dindar isimleri ön plana çıkarmak konusunda inisiyatif almaya devam ettiği söylenebilir. Bu süreçte Ayhan Bilgen, Altan Tan, Hüda Kaya ve Süheyla İnal gibi dindarlar HDP'nin vitrininde olmaya devam ettiler. Özellikle, başörtülü Süheyla İnal ile Hüda Kaya'nın muhafazakar Kürt gençlerin üzerinde önemli etki

[166] 7 Haziran 2015'te yapılan Genel Seçimlerde Kürt ulusalcıları, o güne kadar ulaşamadıkları bir oy oranına ulaştılar. Bu seçimde, ulusalcı-Kürtçü HDP 6.057.506 oy alarak, Türkiye ortalamasında %13,12 oranında, rekor denebilecek bir başarı elde ettiler. Ulusalcı-Kürtler bu seçimde 80 Milletvekilini Meclise göndererek, Milletvekili sayısı açısından MHP kadar Mecliste temsil hakkı elde ettiler. https://www.sabah.com.tr/secim/7-haziran-2015-genel-secimleri/ (Erişim 27.2.2018).

[167] Yeni dönemde ulusalcı-Kürt hareketi, bir taraftan Din açılımı ile Dindar seçmene hitap etmeye çalışırken, diğer taraftan LGBT gibi örgütlerde milletvekili göstermekte, diğer taraftan ise liberal ve orta sol diyebileceğimiz CHP çizgisindeki seçmene hitap edecek dil geliştirme çabasında olduğu görülmektedir. Bu yeni süreci ulusalcı-Kürt hareketinin "Türkiyelileşme" çalışması olarak okumak mümkün olabilir.

[168] http://t24.com.tr/haber/akpli-mehmet-metiner-hadepe-inanip-gittigim-icin-son-derece-pismanim,306758 (Erişim 31.3.2018).

oluşturdukları düşünülebilir. Bunlardan Hüda Kaya'yı diğerlerinden ayıran özelliği, 28 Şubat[169] dönemi mağdurlarından olması ve bu sıfatıyla, HDP'nin Merkez Yürütme Kurulu'nda (MYK) yöneticilik yapıyor olmasıdır.

7 Haziran 2015 Seçimlerinde, özellikle dini değerlerle daha barışık olma görüntüsü ve bu imajla dindar çevreyle temas daha ziyade Hüda Kaya üzerinden yürütülmekteydi. Kaya, "*İslami geleneğe sahip bir Müslüman kadın olarak, iki dönem-dir HDP'nin MYK'sında, tüm çizgimle, referanslarımla kendimi ifade ediyorum. Bu manada HDP'nin İslami duyarlılığa sahip kesimlerle ilk buluşması değil. Bu kimlikle partimizde zaten arkadaşlarımız var*"[170] demektedir. Hüda Kaya'nın açıklamalarıyla dinle barışık bir parti görüntüsü verme çalışmalarının çok daha önceden başladığı mesajı verilmeye çalışılmaktadır.

Kaya, sadece HDP'de bulunmakla yetinmiyor: HDP'nin de İslamcı kesime yeterince hitap etmediği düşünülüyorsa, dindarların HDP'ye daha çok katılması ve bu sorumlu-luğu üstlenmesi gerektiğini de ifade ediyor. Kaya'nın şu sözleri bu yöndedir: "*Partimizde, İslami kesimlere hitap eden dilin zayıf olduğu düşünülüyorsa bu noktada İslami çevrelere vazife düşüyor. Daha politik kararlar vererek sürece dahil olurlarsa temsiliyetleri de güçlenmiş olur.*"[171] Bu anlamda Kaya, İslami çevreleri Kürt hareketine çeken, örgütleyen bir isim olarak öne çıkıyor.

HDP'nin 7 Haziran 2015 Seçimleri'nde gösterdiği dindar milletvekili adaylarından birisi de Süheyla İnal'dır. İnal, HDP'nin Hüda Kaya'dan sonra medyaya yansıyan tesettürlü adaylardan biridir. İnal, "Neden HDP?" sorusuna şu cevabı veriyor:

> "HDP, HEP'ten başlayarak 10'a yakın, devlet tarafından partilerimizin geleneğinden geliyor. HDP'nin kuruluşuyla birlikte daha fazla Türkiyelileşme ve tüm halklara, inançlara yönelik bir politika başlatıldı. Bu inancımla, Allah'a olan bağlılığımla HDP'de olmak istiyorum. Aynı zamanda Alevi arkadaşımla da kol kola bu mücadelede yer alacağım. Ermeni, Süryani, Ezidi, Hristiyan ve diğer inanç ve etnik gruplardan olan tüm halklarla birlikte ve eşitlik ve adalet için yer alacağım. Ayrıca kendi bakış açımdan İslam'ın özgürlükçü anlayışını da HDP'de görüyor ve HDP diyorum."[172]

Özellikle İnal'ın "bu bilince nasıl geldiniz?" sorusuna verdiği cevap, belki de bu araştırmanın peşine düştüğü evrimsel değişimi de özetler niteliktedir. İnal, dindar bir

[169] 28 Şubat, 28 Şubat 1997'de yapılan post-modern darbedir. Darbe, özellikle dindar kitlelere karşı sert tedbirler ve yasaklamalar getirmesi ile hafızalarda yer edinmiştir.
[170] HDP'den dindar kesimlere eşit temsil: http//www.aljazeea-özel/hdpden-dindar-kesimlere-esit-temsil (Erişim 29.11.2017).
[171] HDP'den dindar kesimlere eşit temsil: http//www.aljazeea-özel/hdpden-dindar-kesimlere-esit-temsil (Erişim 29.11.2017).
[172] www.demokrathaber.org/roportajlar/hdp-adayi-suheyla-inal-diyanet-kac-kez-zulme-karsi-cikmistir-h49327.html (Erişim 29 Kasım 2017).

aileden gelip aslında dinle mesafeli bir hareketin parçası haline nasıl geldiğini şöyle özetlemektedir:

> Dindar Kürt bir ailenin medrese eğitiminden geçmiş sade yurtsever bir üyesiyim. Batman 1975 doğumluyum. 80'li yıllarda Kürdistan'da babamın ve ailemin özgür inancını doğru yaşamak istemesi, Kürt halkının yaşamakta olduğu zulmü kabul etmemesinden kaynaklı Rize'ye sürgün edildik.[173]

Süheyla İnal'ın, hem yapılan çalışmalar sırasında, hem medyaya verdiği röportajlarda gözlemlenen samimi bir dindar olduğudur. İnal'ın açıklamalarında bir "isyandan" söz etmek mümkündür. Araştırma açısından, esas çalışma amacını oluşturmasa da, İslamcı kimliğe sahip insanların sol-milliyetçi çizgideki bir siyasi yapıda yer almasını anlamak önem taşımaktadır.

Beri taraftan, doğma büyüme İstanbullu bir Türk olan Hüda Kaya[174] ile Mardinli Kürt Süheyla İnal'ın ortak yanları; ortak acıyı yaşamaları, sistem tarafından bedel ödemiş olmaları olabilir. İnal geçmişini ve yaşadığı sürgünü[175] kendisi ifade etmektedir. Hüda Kaya'nın da 28 Şubat döneminde aile boyu mahkemelik oldukları, idamla yargılandıkları[176] bilinmektedir. Süheyla İnal-Hüda Kaya ikilisinin farklı etnili bireylerin sistemden aldıkları ortak acı, ikilinin ortak zeminde siyaset yapma olasılığını düşünmek ve değerlendirmek, araştırmanın Kürtlerin "din üzerinden" yaşadıkları savrul-maya katkı sağlayabilir.

Süheyla İnal'ın, Kürt sosyolojisinde yaşanan değişimden bahsederken medreselerin kaldırılması konusuna değinerek:

> Evet, Kürdistan katliamları aynı zamanda kültürel de oldu ve halkı medreselerden koparmak istediler. Kürt kültürü, tarihi, edebiyatı yine Kürt halkının birliğini oluşturan Ehmede Xani'nin, Melaye Cizri'nin, Maleye Bate'nin, Feqiye Teyran'ın ve adını sayamayacağım yüzlerce aliminin İslam'ın birleştirici halkın bir arada bulunmasını sağlayan gücünü ortadan kaldırmak istediler. İslam'ın özü Medreselerde yaşarken, Kemalizm'in temel hedefi haline geldi ve

[173] www.demokrathaber.org/roportajlar/hdp-adayi-suheyla-inal-diyanet-kac-kez-zulme-karsi-cikmistir-h49327.html (Erişim 29.11.2017).

[174] http://www.haber7.com/siyaset/haber/2232171-huda-kaya-kimdir-aslen-nerelidir-biyografisi (Erişim 29.11.2017).

[175] Süheyla İnal: "Dindar Kürt bir ailenin medrese eğitiminden geçmiş sade yurtsever bir üyesiyim. Batman 1975 doğumluyum. 80'li yıllarda Kürdistan'da babamın ve ailemin özgür inancını doğru yaşaman istemesi, Kürt halkının yaşamakta olduğu zulmü kabul etmemesinden kaynaklı Rize'ye sürgün edildi. Lise yıllarımda Kürt halkının yaşadıklarını anlattığımızdan dolayı oldukça zorluklar yaşadık" diyerek sürgün sürecini ifade ediyor. www.demokrathaber.org/roportajlar/hdp-adayi-suheyla-inal-diyanet-kac-kez-zulme-karsi-cikmistir-h49327.html (Erişim 29 Kasım 2017).

[176] http://www.ensonhaber.com/huda-kaya-kimdir-2015-04-08.html (Erişim 29.11.2017).

diyanet bu Medreselere alternatif bir şekilde Türk-İslam sentezi için kuruldu. Alimler katledildi, sürüldü...[177]

İnal'ın medreselerin kaldırılmasını Kürt sosyolojisinde yaşadığı dönüşümde önemli bir etken olarak gördüğünün altını çizmek, araştırmanın konusu açısından kayda değer bir önem taşımaktadır. Gerçekten de medreselerin bu şekilde ortadan kaldırılması, Kürtlerin devletle kurdukları önemli bir bağı da ortadan kaldırmış ve sonuçta kimliğin seküler-ayrılıkçı bir hareket tarafından tanımlanmasının da önünü açan bir etmen olmuştur.

Öte yandan bu dinsel söylemdeki yükselişin bir ilkesel değişime işaret etmediğine ilişkin de çok sayıda emare vardır. Bu açıdan sol-milliyetçi Kürt hareketin "pergelin sabit ayağını"[178] koruyarak, pergelin diğer ucuyla olabildiğince daireyi genişletmeye çalıştıklarını söylemek yanlış olmayacaktır. Bunu destekleyen bir gelişme olarak, partinin sadece dindarları değil, Lezbiyen, Gay, Biseksüel, Transgender ve İnterseks'lileri (LGBTİ) de pergelin açık ucunun çizdiği dairenin içine almak istemeleri kanıt olarak gösterilebilir.[179] Davet, pergelin sabit ayağının durduğu ilkelere sadık kalacak olan herkese yapılmaktadır. HDP'nin LGBTİ üyesi Barış Sulu adaylığını, "*HDP'yi seçtim çünkü LGBTİ'li bireyler orada en başından beri varlar. Sonradan eklenen bir grup değil*"[180] şeklinde ifade etmektedir. Görüldüğü gibi, HDP'nin dindarlara yaptığı daveti bir değişimin değil, bir genişlemenin emaresi olarak okumak daha gerçekçi görünmektedir. Kaya'da bu durumu, *"..gençlik, kadın, aleviler, Ermeniler, ..Sadece İslami kesimle ilgili bir kontenjan olacak diye bir şey yok. Tüm bölgelerde yerellerin hassasiyetleri gözetilerek en iyi şekilde temsil edilecektir*[181] diyerek açıklığa kavuşturmaktadır.

---

[177] www.demokrathaber.org/roportajlar/hdp-adayi-suheyla-inal-diyanet-kac-kez-zulme-karsi-cikmistir-h49327.html (Erişim 29.11.2017).

[178] Pergel Metaforu: Mevlana'dan kaldığı söylenen ve esas değerlerde sabit kalınmak kaydıyla, herkesin kucaklanması gerektiğini ifade eden bir düşüncedir: Müslümanların, değerlerinden taviz vermeden, bütün inançları dışlamadan ve ötekileştirmeden kucaklaması gerektiği ifade edilen bu düşünce akımında Mevlana şöyle der: "Pergelin iğneli ayağı sabittir benim dinimde, ama diğer ayağıyla yetmiş iki milleti dolaşırım". http://www.hakimiyet.com/mevlananin-pergel-metaforu-6045yy.htm- (Erişim 28.2.2018).

[179] HDP'nin bir taraftan Dindarlara hitap ederken, diğer taraftan LGBT'lilere kapılarını aralaması ve Milletvekili adayı olarak göstermesi, HDP'nin ideolojik kurallarına bağlı kalmak şartıyla, bu daireye girmek isteyen herkese kapılarını açık tutmak isteği söylenebilir. http//www.hurriyet.com.tr/hdpnin-milletvekili-baris-uslu-konustu-29098287 (Erişim 29.11.2017).

[180] http//www.hurriyet.com.tr/hdpnin-milletvekili-baris-uslu-konustu-29098287 (Erişim 29 Kasım 2017).

[181] HDP'den dindar kesimlere eşit temsil: http//www.aljazeea-özel/hdpden-dindar-kesimlere-esit-temsil (Erişim 29.11.2017).

Bu yeni açılımda öne çıkan bir ismin daha özellikle altını çizmek gerekiyor: İlahiyatçı Prof. Kadri Yıldırım. Yıldırım'ın dikkat çeken dini-siyasi söylemlerinden biri, "*Erdoğan'ın mitinglerde gösterdiği Kürtçe Kur'an-ı Kerim'in imla, gramer ve çeviri hataları ile dolu*"[182] olduğudur. Bellidir ki, İlahiyatçı Kadri Yıldırım HDP'nin söylemlerini değil, Recep Tayyip Erdoğan'ın söylemlerini dine aykırı bulmaktadır. Bu durum, HDP'nin sadece dinle barışık olmakla yetinmediği, aynı zamanda dine yeni bir yorum getirmek istediği şeklinde de yorumlanabilir. Yine Kadri Yıldırım'la birlikte Süheyla İnal'ın inşa edilmekte olan Çamlıca Camii'ne karşı çıkmaları da benzer bir şekilde yorumlanabilir. Çamlıca Camisi'nin yapımı konusundaki görüşleri sorulan İnal'ın cevabı şu şekildedir:

> Geçekten görünüm itibariyle korkunç. Allah'a ibadet edilecek bir mabedin hangi dine ait olursa olsun insanların tepesinde, yapılması yanlış. 'Siz kabul etseniz de etmeseniz de ben yapacağım' anlayışı Firavuni bir yaklaşımdır. Çamlıca tepesindeki camiyi de Firavunların piramitlerin yapımında on binlerce kölenin ölümüne neden olmasına, binlerce insanın zoraki alın teriyle yaptırmasına benzetiyorum.[183]

HDP'nin dindar milletvekili adayı olarak ön plana çıkarılan baş örtülü Süheyla İnal'ın, camii yaptıran Recep Tayyip Erdoğan'ı Firavun'la, Camii de piramitlerle aynı olarak değerlendirmesi, HDP'li dindarların getirdiği yorumların, sol-milliyetçi Kürtlerin salt dine ve dindarlara yakınlaşması olarak okunmaması gerektiği; hareketin bizatihi kendisinin de siyasette dini yeni bir yorumla kullanmak istediği şeklinde değerlendirilebilir. Sol-milliyetçi Kürtlerin legal siyasi partisi durumundaki HDP'nin ve HDP çatısı altına giren dindar kimlikli insanlar tarafından dine getirilen yorumlarda sosyalist bir yaklaşımın izlerini bulmak da mümkün görünüyor. Zira "Firavun" ve "Piramit" eleştirileri, en azından söylemsel olarak, sermaye ve güce karşılık gelen, sosyalist bir duruş gibi görünmektedir. Yine partinin Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kapatılması gerektiği yönündeki yoğun söylemi, böylece dini alanın serbest ve sivil unsurlara bırakılması gerektiği yönündeki açıklamaları hem dinsel siyaset yapıp hem de bu alana solun da sahiplenebileceği bir çerçevede yaklaşılabildiğini göstermektedir.

---

[182] https//www.haberler.com/cumhurbaskaninin-mitinglerde-gosterdigi-kurtce-kur-7290693-haberi/ (Erişim 29.11.2017).

[183] www.demokrathaber.org/roportajlar/hdp-adayi-suheyla-inal-diyanet-kac-kez-zulme-karsi-cikmistir-h49327.html (Erişim 29.11. 2017).

Bütün bunlara rağmen, sol-milliyetçi Kürt hareketin 2010 yılından sonra, AK Parti ile birlikte siyasal-İslam'ın yükselişe geçmesi ve başarılı olması sonucu olarak, din ve dindarlarla daha barışık olmak yönünde bir eğilim gösterdiğini ifade etmek gerekiyor.

Bu araştırma açısından kıymetli olan şey, sol-milliyetçi Kürtlerin yıllar sonra dine ve dindara karşı örülen duvarı yıkma noktasına gelmesidir. Görünen o ki, örülmüş olan duvarın kaldırılmak istenmesinin sebebi düşünsel dünyalarında oluşan bir değişimden ziyade, bu duvarın aynı zamanda hedeflerine ulaşmalarına da engel olduğuna getirilen kanaattir. Ancak yine de kimlik-din ilişkisi açısından yeni bir dönemin açıldığı anlaşılmaktadır.

4.2 Sol-Milliyetçi Kürtlerin Din Açılımı ve Sivil Cumalar

Sol-milliyetçi Kürtlerin siyasi temsilcisi HDP'nin siyasetinde dini ritüel ve sembollere daha fazla yer açtığının bir göstergesi de, dindar milletvekili adayı göstermek dışında geliştirdiği ve literatüre kazandırdığı ikinci açılım araçsalı olan Sivil Cumalardır. Sivil Cuma, bilindiği gibi sol-milliyetçi Kürt hareketinin başlattığı "Sivil İtaatsizlik" kapsamında; namazını Diyanet İşleri Başkanlığına (DİB) bağlı olmayan, bu siyasal akıma yakın kişiler tarafında park ve sokaklarda alternatif bir Cuma namazı kılmak şeklinde ortaya çıkan bir eylemdi. Medyaya yansıyan ve HDP'nin Eş Genel Başkanı sıfatı ile Selahattin Demirtaş ve eski Diyarbakır Belediye Başkanı Osman Baydemir'in de içinde olduğu HDP'lilerin, yine HDP Diyarbakır Milletvekili Nimetullah Erdoğmuş tarafından kıldırılan Sivil Cumalar o dönemde epeyce ses getirmişti. Fakat hem kamuoyunda gelen olumsuz itirazlar[184], hem namazı kıldıran eski müftü HDP Diyarbakır Milletvekili Nimetullah Erdoğmuş hakkında "terör propagandası yapmak" suçundan açılan dava nedeniyle[185] bu girişim bir süre sonra sönümlenerek kamuoyunun gündeminden düşmüş oldu. Sivil Cuma namazlarının terk edilmesinin bir nedeni de

[184] Bu süreçte, başta muhafazakar Kürtler olmak üzere, birçok dini gruplar tarafından sert bir şekilde eleştirilmiş ve bu uygulamanın din ile bağlantısının olamayacağı yönünden eleştiriler geldiği bilinmektedir.

[185] https://www.sabah.com.tr/gundem/2017/01/23/sivil-cuma-namazi-kildiran-hdpli-vekil-beraat-etti (Erişim 29.11.2017).

beklenen ilgiyi ve etkiyi sağlamaması olabilir. Zira sol-milliyetçi Kürt hareketin inandıklarından vazgeçmelerinin çok kolay olmadığı bilinmektedir. Bunun en canlı kanıtı olarak, bütün itiraz ve soruşturmalara rağmen HDP'lilerin PKK'lıların cenazelerine katılmaları gösterilebilir. Zaten, ifade edildiği üzere, namazı kıldıran vekille ilgili mahkeme beraat kararı vermişti. Yani, bu anlamda bir korkunun değil; siyaseten kazançsız bir eylem olması ve dindar kesimde yeterince karşılık bulmaması nedeniyle Sivil Cumaların bırakılmasına sebep olduğu daha kuvvetli bir ihtimal olarak görünmektedir. Sivil Cumaların terk edilmesi, sol-milliyetçi Kürt hareketin dini değerlerle barışık olma yönündeki değişim iddiaları hakkında da bir fikir verebilir. Bu eylemin kısa süre sonra bırakılmış olması, eylemin dini hassasiyetle değil, siyasi gerekçelerle başladığı yönünde bir kanaat uyandırabilir.

4.3 Sol-Milliyetçi Kürtlerin Din Açılımı ve Demokratik İslam Kongresi

Sol-milliyetçi Kürtlerin legal siyasi oluşumu durumundaki HDP öncülüğünde başlayan dinle barışık olmanın en önemli ayağı, konuya dair yapılmış en köklü ve en radikal çalışma Demokratik İslam Kongresi'dir[186]. 10-11 Mayıs 2014'te Çağrıcı Grubu tarafından ve "*Bismillahirrahmanirrahim (Rahman ve Rahim Olan Allah'ın Adıyla)*"[187] diye başlayan davet, aşağıda görüleceği üzere, bir "Dini şura" mahiyetindedir ve bütün açıklamalar ve terminoloji dinidir. Kongre'de çıkan Sonuç Bildirgesi'ne "*Medine Sözleşmesi*" adının verilmesi bile, tek başına söylediğimiz dini boyuta vurgu için yeterli bir neden olarak görülebilir.

Tavsiyesinin kendisi dahi, "dini" hassasiyet gözetilerek yazılmış olan Demokratik İslam Kongresi Sonuç Bildirgesi metni, "*Mümin kardeşlerim*"[188] diye başlıyor. Bu ifade; sol-milliyetçi Kürtlerin seyir defterine tanıklık eden herkesi dönüşümün radikalliği itibariyle hayrete düşürecek mahiyettedir. "*Her iki merkez de*

[186] Demokratik İslam Kongresi detayları için bkz.https://www.evrensel.net/haber/84140/demokratik-islam-kongresi-medine-sozlesmesini-onerdi (Erişim 27 Şubat 2017).

[187] https://istiraki.blogspot.com.tr/2014/04/demokratik/islam/kongresi.html (Erişim 29.11.2017).

[188]http://t24.com.tr/haber/demokrat,k-islam-kongresinde-neler-konusuldu.258065 (Erişim29.11.2017).

(Türk ve Kürt) milliyetçilik 'mikrobunu' İslam'ın özüne karşı sonuna kadar kullanmışlardır"[189] diyerek devam eden metni dinleyenler, pekâlâ kendilerini Selimiye Camiinde vaaz dinliyormuş hissiyatına kaptırabilirler. Metin şöyle devam ediyor:

> Zaten İngiliz İmparatorluğu İslam Ümmetini parçalamak için 'Ulus-devletçiliği', onun başat ideolojisi 'milliyetçiliği' çok bilinçli olarak İslam Ümmetinin bağrına, beynine ve rahmine yerleştirmiştir. Son 200 yıllık tarih bir nevi İslam'ın mekanlarında ve halklarında İslam'ın bütün değerlerini neredeyse onulmaz bir biçimde tahrip etmiştir.[190]

Görüldüğü üzere, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın (DİB) gösterebileceği bir hassasiyetle meseleye yaklaşılmaktadır. Metin, sol-milliyetçi Kürtlerin zaman ve zemine bağlı olarak ne kadar değişime açık olabileceğini göstermesi açısından da önem taşı-maktadır. Sol-milliyetçi Kürt hareketinin bugün yaşadığı değişim-dönüşüm ise hiç şüphesiz bugüne kadar en azından din bahsinde yaşadığı değişim-dönüşümlerin en keskini gibi görünmektedir. Metinde, "*Çağdaş İslam Ümmetin 'Millet Birliğini' anlamlı buluyorum. Ama bu asla 'Tek Devlet, Tek Bayrak, Tek Devlet' zırvalamaları anlamına gelmemektedir*"[191] denilerek, son derece politik bir mesaj vermekten de geri durulmamaktadır.

HDP'nin liderliğinde başlayan Demokratik İslam Kongresi; ismi, kullandığı dili, katılımcıların kimlikleri ve sonuç bildirgesinde kullanılan "Medine Sözleşmesi" benzetmesi ile, üzerinde ustaca çalışılmış, İslami değerlerin, demokratik bir metodoloji ile biçimlendiği, oldukça titiz bir çalışma olarak görülebilir. Kongre, yaklaşık altı ay süreyle devam etmiş, yurt içi ve yurt dışında oldukça geniş bir katılımcı konuğun katılması sağlanmıştır.

Kongre'de, özellikle Ayhan Bilgen ve İhsan Eliaçık'ın değerlendirmeleri gündeme oturmuştur. Hem Eliaçık hem de Bilgen'in İslami gelenekten geldikleri bilinmektedir. Her iki ismin açıklamaları-tezleri üzerinde dinsel değerlere önem veren geniş bir kesimin ittifak edebileceğini ifade etmek mümkündür.

15 maddelik sonuç bildirgesi üzerinde yapılan değerlendirmede ümmet bilincinden kimlik ve etnik problemlere, İslam ülkelerinin yaşadığı problemlerden kadın hakla-rına, Kürt sorunundan Kur'an'da "idarecinin vasıflarına" kadar birçok konuya temas edilmiştir. Kongreye bakıldığında, sol-milliyetçi Kürtlerin ve onun siyasi sözcüsü

[189] http://t24.com.tr/haber/demokrat,k-islam-kongresinde-neler-konusuldu.258065(Erişim 29.11.2017).

[190] http://t24.com.tr/haber/demokrat,k-islam-kongresinde-neler-konusuldu.258065 (Erişim 29.11. 2017).

[191] http://t24.com.tr/haber/demokrat,k-islam-kongresinde-neler-konusuldu.258065(Erişim 29.11.2017).

HDP tarafından değil de, İslam Alimleri Birliği tarafından yapılan bir kongre olduğu kanaatine varılabilir.[192]

Sonuç olarak, sebebi ne olursa olsun: sol-milliyetçi Kürt hareketi son dönemlerde yeni bir viraja girmiştir. Başından itibaren sosyalist-Leninist bir düş ile yola koyulan sol-milliyetçi Kürt hareketi, hem yolculuk ettikleri süreç içinde yaşadıkları, hem ülke ve küresel gerçeklerin dayatması ile belli bir noktaya evrilmektedir. Fakat bu, medrese geleneğinde gelen ve devletin Rize'ye sürgününden sonra sol-milliyetçi bir uca savrulan Süheyla İnal'ın da, 28 Şubat'ta cuntadan darbe ve cop yiyen Türk Hüda Kaya'nın değişimini tabii ki tam olarak anlatmamaktadır. Yine annesini "dindar, beş vakit namaz kılan"[193] biri olan Selahattin Demirtaş'ın sol-milliyetçi bir çizgiye savrulduğu, Kur'an ve namaz ile büyüdüğü evden; çocuklarını sol-milliyetçi külliyat eşliğinde; kendi aldığı dinsel eğitimden uzak bir şekilde, Kur'an ve namaz yerine gitar ve piyano[194] öğretileri eşliğinde büyüttüğü gerçeğini yok etmiyor. Dolayısıyla kimliğin dinsel değerlerden uzaklaştığı uzun Cumhuriyet yılları sonrasında birden bire kimlik siyasetinin dinsel değerlere referans vermeye başlaması bu konuda tamamen geriye dönüldüğü anlamına gelmemektedir. Kürt-din sosyolojisi, hem sol-milliyetçi Kürtlerin sosyal-siyasal çalışmaları, hem de dünyanın getirdiği doğal sonuçlardan etkilenerek değişim-dönüşüm sürecini yaşa-maya devam etmektedir. Fakat bütün dünyayla birlikte, bir bütün olarak Türkiye muhafazakârlarının da sekülerleşme yönünde önemli bir dönüşüm yaşadıkları belirtilmelidir. Yine de, muhafazakâr Kürtlerin, değişimi tetikleyen etkenlerin daha fazla olması nedeniyle hem daha köklü, hem de daha radikal değişim süreci geçirdiklerinin altı çizilmelidir.

[192]https://www.evrensel.net/haber/84140/demokratik-islam-kongresi-medine-sözleşmesini-önerdi (Erişim 29.11.2017).

[193]http://www.haberturk.com/gundem/haber/1971550-iyi-ulu-yaparim-guvence-iddialiyim-albüm-çikarabilirim- (Erişim 29.11.2017).

[194] http://www.haberturk.com/gundem/haber/1971 (Erişim 29.11.2017).

SONUÇ

Şüphesiz hiç bir araştırma, araştırılan konunun bütününü ortaya çıkarmaya muktedir olamaz, bu araştırma da böyle bir iddiada değildir. Fakat, araştırma Türkiye'de Cumhuriyet tarihi boyunca etnik kimlik-din bağının nasıl dönüştüğünü ve nihayetinde bugünkü siyasal tabloyu yarattığını ele alması bakımından bir yenilik taşımaktadır. Aynı konuda çok daha fazla araştırma yapılması gerektiği ifade edilmelidir. Kürtler-din sosyolojisi hem araştırılmaya değer derinlikte hem bir yakınlık, hem de merak uyandıran bir uzaklaşma ilişkisi yaşamaktadır. Bu araştırma, konunun sadece siyasal boyutu üzerinde yoğunlaşmaya çalıştı. Ancak bu ilişkiyi belirleyen ve dönüştüren tek başına siyaset değildir; siyasetle de bağlantılı olarak sosyolojik, psikolojik, ekonomik vb. birçok boyutu vardır. Burada konunun siyasal boyutuna yoğunlaşılmış olsa da genel düzlemde Kürt kimliğinin dini öğesinin zayıfladığı gözlemlenmektedir. Bugün yaşanan siyasal sorunun bir nedeni de Osmanlı İmparatorluğu'nda sadakat unsuru olan dinin gerilemesidir.

Araştırma sürecinde bu konunun bu kadar göz ardı edilmiş olmasının nedenleri üzerinde de düşünülmüştür. Bu nedenlerin başında, Türkiye muhafazakarlarının konuyla yakından ilgilenmemeleri gelmektedir. Bu ilgisizliğin birçok sebebi olabilir fakat, muhtemeldir ki en büyük neden Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yaşanan sorunların tek başına dinin birleştiriciliği yoluyla çözülebileceği-çözülmesi gerektiğine duyulan inançtır. Bir başka deyişle, dini kaidelerin hüküm sürmesi halinde sorunun kendiliğinden ortadan kalkacağına olan inanç, bu ilgisizliğin temel nedeni olarak ifade edilebilir. Bu bakışa yakın bir yaklaşımı 1970'li yıllarda TİP-Kürt birlikteliğini sonlandırdığını hatırlatmakta fayda var: TİP de sorunun salt sosyalist politikalarla çözüleceğini iddia etmekteydi. Bu iddia, zaman içerisinde Kürtlerin TİP'ten kopmasının ana nedenlerinden biri olmuştu. İkincisi, konunun hassasiyeti açısından kendi içinde siyasi bir risk taşıyabileceğine olan inanç olabilir. Zira, siyasal kültürümüzde sorunları görmemek, yokmuş gibi hareket etmek vardır ve bunun sorunun çözülmesine katkı sağladığına inanılır. Bu inanç, "kaşımazsak sönümlenir" düşüncesine dönüşmüş olabilir. Üçüncüsü ise, arz-talep dengesi açısından konuya yaklaşılmış olunabilir. Zira her araştırma büyük emek, uzun zaman ve ciddi maliyet gerektirmektedir. Verilecek

emeğin, maddi-manevi olarak geri dönmeyeceğine olan inanç da konuya ilgiyi azaltmış olabilir.

Kürt kimliği ve din ilişkisi üzerine bazı çalışmalar olsa da bu ilişkinin siyasal evrimini ele alan herhangi bir çalışmanın olmadığı ifade edildi. Yapılan literatür çalışmasında genel olarak Kürt sorununa bakışın ise, temel iki nokta üzerinden geliştiğini ifade etmek gerekiyor. Birincisi, sorunu tamamen terör-şiddet endeksli olarak gören, çözümün de sorunla mücadeleye uygun olarak güvenlikçi tedbirlerle sağlanabileceği kanısının etkisi altında yapılan çalışmalardır. İkincisi ise, başından sonuna kadar devletin tutumunu yanlışlayan; yoluna sosyalist-Leninist bir hareket olarak başlayıp, sol-milliyetçi bir çizgiye evrilen Kürt hareketinin yaptığı her şeyi meşru gören; bütün eylem-söylemlerini olumlayan çalışmalardır. Bu yaklaşımın bir diğer özelliği, Kürtleri sadece etnik sorun üzerinden anlamaya çalışan bir perspektiften beslenmesidir. Bu iki zıt bakışın hegemonyası, konuya tarafsızca ve farklı boyutları içerecek bir şekilde yaklaşmayı zorlaştırdığı gibi, farklı dünya görüşlerine sahip geniş bir yelpazeden beslenmeye de engel teşkil etmesidir. Bu nedenle, bu araştırma, çok zor olan bir şeye talip: Bir üçüncü neden üzerinde kafa yormaya çalışıyor. Bu çalışmanın temel sorunsalı olmamakla birlikte; bir bütün olarak, Kürt-din sosyolojisinin Cumhuriyet tarihi boyunca din aleyhine değişiminin Türk-Kürt birliği aleyhine; sol-milliyetçi Kürtler tarafından beslenen negatif etkiyi kuvvetlendirebileceği üzerinden düşün-meye davet etmektedir.

Bu temel tespitten sonra, Kürt kimliği ve din ilişkisini anlamak araştırmanın amacı oldu. Zamanla bu ilişki daha çok bölgede gelişen siyasal hareketlerin etkileriyle şekillenmeye başladığı için kimlik-din ilişkisinin siyasal boyutu üzerinde duruldu. Yukarıda da belirtildiği gibi, Kürtler-din sosyolojisinin Cumhuriyet tarihindeki değişimi üzerine yapılmış bir çalışmanın olmaması araştırma açısından en temel zorluk oldu. Bir alanda yapılacak araştırmanın işini kolaylaştıran en önemli öğenin literatür genişliği olduğu düşünülürse yapılan bu araştırmanın zorluğu ve bir takım eksiklerinin nedenleri daha iyi anlaşılmış olur. Bu çalışmanın, bu açıdan aynı konunun farklı yönleri üzerine yapılacak sonraki çalışmalara katkı yapması temenni edilmektedir.

Tezin ortaya koyduğu tarihsel izlek ana hatlarıyla Cumhuriyet'in kuruluşundan başlayıp son yıllara kadar gelmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun farklı etnik ve dini grupları arasında milliyetçiliğin güç kazanması 19. yüzyılın belirleyici özelliklerinden biridir. Kürtler de milliyetçiliğin tırmanışından etkilenmiş, ancak özellikle II.

Abdülhamid döneminde Doğu ve Güneydoğu'da Ermenilere karşı sadık bir unsur olarak görülmüşlerdir. Hamidiye Alayları'nda devlete verdikleri hizmet bunun en önemli göstergesidir. Daha sonra Birinci Dünya Savaşında, başta Çanakkale olmak üzere bütün cephelerde Osmanlı tebaasını teşkil eden diğer etnik gruplarla birlikte oldukça hayati mücadeleler verdikleri bilinmektedir. Aynı mücadelenin Kurtuluş Savaşı sırasında da verildiğini ifade etmek gerekiyor. Sorunun yoğunlaşması Osmanlı'nın yıkılışından sonra kurulan Cumhuriyet'in ulus-devlet anlayışının dışlayıcılığından kaynaklanmaktadır. Özellikle İkinci Meclisle birlikte, tepeden inme bir anlayışla hayata geçirilmeye çalışılan uygulamalar, daha Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar birlikte, omuz omuza mücadele veren insanların karşı karşıya gelmesine sebep olmuştur. Bu karşı karşıya gelişin önemli nedenlerinden biri, düşman ülkeden atıldıktan ve ülkede devlet kontrolü ele geçirdikten sonra o güne kadar toplumu bir arada tutan Osmanlı devletinin birçok kurumunun lağvedilmeye başlanmasıdır. Başta Hilafet makamı olmak üzere; toplumu din üzerinden eşitleyen kurumların kapatılması, yerine kimlik merkezli; muteber vatandaş olmanın şartı olarak etniyi (Türklük), mezhebi (Sunni) ve ideolojiyi (Laiklik) şart koşan anlayışın dayatılması, dönem içinde hem meclis içinde hem de meclis dışında muhalefetin sesini yükseltmesini sağlayacaktır. Bu muhalefetin en çetrefillisi, Lozan Barış Antlaşması'na eşit vatandaşlar olarak giden Türk-Kürtler arasındaki eşitliğin Kürtler aleyhine bozulmaya başlanmasıyla patlak veren ayaklanmalardır. Bu dönem peş peşe Kürt isyanlarının yaşanacağı dönem oldu. Bunun en çok ses getireni ise bir Nakşibendi Şeyhi olan Şeyh Said'in öncülüğünü yaptığı ayaklanmadır.

Şeyh Said Ayaklanması ve ayaklanma gerekçesi, araştırmanın Kürtlerin Cumhuriyetin başında devletle ilişkisinin ne üzerinden kurulduğunu ve bu ilişkinin neden kopmaya doğru bir seyir izlediğini anlamamız açısından oldukça önem arz etmektedir. Şeyh Said, araştırmada da detaylıca üzerinde durulduğu gibi; iki toplumu bir arada tutan ve din üzerinden eşitleyen Hilafet makamının ortadan kaldırmasına büyük tepki duyarak harekete geçmiştir. Ayaklananlar, bunun yanı sıra dil, kültür, eğitim, giyim-kuşam gibi köklü değişimlere de aynı gerekçelerle itiraz etmişlerdir. Fakat, o dönemde Kemalist rejimin ayaklanmaların arkasındaki temel nedenlere yoğunlaşarak bunları ortadan kaldırma yönünde bir politika izlemedikleri görülmektedir. Aksine, bu ayaklanma araçsallaştırılarak muhalefet tamamen susturulmuş, Kemalizmin tahkimi için fırsata dönüştürülmüştür. Bundan sonrası artık karşılıklı konuşma, tartışma ve birbirini anlama zemininin ortadan kalktığı bir sürece girilmiş oldu. Önce Takrir-i Sükûn,

ardından ihdas edilen İstiklal Mahkemeleri aracılığıyla bütün muhalefet susturularak Tek Parti süreci başlamış oldu.

1945'te başlayan, 1950 seçimleriyle fiili olarak hayata geçen Çok Partili siyasal hayatımız, aslına bakılırsa, hiç bir demokratik tecrübesi olmamasına rağmen dönemin şartları açısından başarılı sayılacak bir seyir izlemekteydi. Bu dönemde Doğu ve Güneydoğu'da ayaklanma ve isyanlar görülmezken, aslında alttan alta yeni bir siyasal çıkışın tohumları atılmaktaydı. Bu tohumların atıldığı Dicle Talebe Yurdu deneyimi kapsamında daha çok bölgenin itibarlı ailelerin çocukları bir araya gelerek, kimliklerini tahkim ettiler. TBMM çatısı altında ise Doğulular olarak bilinen bazı milletvekilleri bölgenin başka bir gerçeği olduğunu hatırlatan çıkışlar yaptılar. Kürt kimliği-din ilişkisi bağlamında özel bir gelişme yaşanmış olmasa da Türkiye genelinde 1950'li yıllar, uzun süre bastırılan dini hareketlerin ve İslamcı ideolojinin tekrar canlandığı yıllar oldu. Dönem Türkiye siyasetinde ardı ardına yaşanan trajik gelişmelerle kapandı. Adnan Menderes tek başına peş peşe kazandığı seçimler sonrasında, muhalefetin şiddetli baskısı sonrasında daha sert bir tutum sergilemeye başladı. Muhalefetin baskı altına alınmaya başlaması, otoritenin merkezileştirilmesi sonucunda bu dönem, bilindiği gibi, Türk siyasi tarihine kara bir leke olarak geçecek olan 27 Mayıs darbesi ile sonlandı. Darbe mahkemelerinin kararıyla Başbakan ve bakanlar idam edildi.

27 Mayıs darbesi sonrası çıkarılan 1961 Anayasası ise, darbenin aksine nispeten daha demokratik bir sürecin önünü açtı. Bu süreçte, birçok siyasi akımdan yeni partiler kuruldu. Bu partilerden biri de, bu tarihten sonra Türkiye siyasal hayatında derin iz bırakacak olan TİP'dir. TİP, bir sosyalist parti olarak Kürt kimliğinin yeni şekillenişinde de etkili oldu. Araştırmanın temel sorunsalını oluşturan Kürt-din sosyolojisinin dönüşüm sürecinin alt yapısı, bu dönemde TİP çizgisindeki Kürtlerin TİP'le olan teması ve bu temas sonrasında gelişen siyasal birliktelik ile oluştu.

Özellikle TİP kurulduktan sonra genel başkanlığa getirilen dönemin önemli sosyalist entelektüellerinden, akademisyen-hukukçu Mehmet Ali Aybar partiyi Türkiye'nin gündemine taşıyacak başarılı çalışmalara imza atmaya başlayacaktır. Aybar, Cumhuriyetin kuruluşundan o güne kadar konuşulmayan birçok konuyu Türkiye'nin gündemine taşıyor, sorunların üzerine büyük bir cesaretle gidilmesi yönünde önemli telkinlerde bulunuyordu. Bu sorunlardan biri de, o döneme kadar varlığını dile getirmenin bile risk taşıması nedeniyle "Doğulular" veya "Doğu Sorunu" olarak ifade edilen Kürt meselesi olacaktır. Bu süreç, ilk defa Kürtlerin etnik sorunlarının bir siyasi

parti tarafından dile getirildiği süreçtir ve bunun kahramanı TİP'tir. Ancak TİP'in kimliğin din ögesi üzerinde de önemli bir etkisi olmuş ve Kürt kimliğinin sekülerleşmesinin önünü açmıştır. TİP'in bu cesareti bir taraftan Kürtleri cezbederek saflarına alırken, bir taraftan da Kürt sosyolojisinin değişim-dönüşümünü sağlayacak olan süreci başlatmıştır. 1967'de başlayan Doğu Mitingleri, TİP içindeki sosyalist Türk-Kürt aydınlarının başlattığı bir toplumsal hareketlilik sürecidir. Doğu Mitingleri, bir taraftan Kürt kimliğini ilk kez açık olarak bir etnik kimlik olarak dile getirirken, diğer taraftan Kürtler'in TİP'le ayrılma sürecinin tohumlarını attı. Bir süre sonra DDKO'nun ortaya çıkışı ve bağımsızlaşması ile sosyalist hareket ile etnik hareketin yolları ayrılmaya başladı.

Partinin bu başlıktaki politikası hem parti içi çekişmelerin konusu olmuş, hem de yasal zeminde partiyi zora sokarak kapatılmasına yol açmıştır. 12 Mart 1971 Muhtırası ve 12 Eylül 1980 Darbesi, özelde sol-milliyetçi Kürt siyasetinde, genelde ise Türkiye siyasetinde yasal-siyaset zemininin kapatıldığı süreçler oldu. Bu yaklaşım sol-milliyetçi Kürt hareketinin merkeze çekilmesini sağlamadığı gibi, yer altına inmesine ve terörize olmasına yol açmıştır.

Bir bütün olarak Türkiye muhafazakarlarının sekülerleştiği iddia edilebilir, ancak böyle bir iddianın kapsamlı bir şekilde araştırılması gerekir. Ancak, bu konuda niceliksel veri olmamakla birlikte, özellikle 1960'lardan itibaren siyasal dönüşüm takip edildiğinde sekülerleşmenin Kürtler'de son derece hızlı biçimde yaşandığı öne sürülebilir. Bu durumun yukarıda sayılan nedenler de dahil bir çok nedeni olabilir. Sosyolojik olarak bakıldığında, Kürtlerin 1980 öncesinde büyük oranda kırda yaşamaları ve kentsel sosyal alanlardan mahrum olma durumlarının zaman içinde peyderpey azalmaya başlaması önemli bir etken olarak görünmektedir. 1990'larda zirve yapan kırdan kente göçle birlikte Kürt demografisi büyük ölçüde değişmeye başladı. Şehirleşme, kırdan farklı olarak anonim bir kültürün yaşandığı alanı tanımlamaktadır. Bu anonim kültür, Kürtlerin özellikle dinsel-manevi değerlerin önemli bir öğesini oluşturduğu özgün kültürünün kısmen erimesine ve anonim kültürle harmanlanmasına yol açtı.

Öte taraftan, araştırmada da ifade edildiği gibi, 1990 sonrası sol-milliyetçi Kürt hareketi silah-şiddet mücadelesinin yanında yasal siyasal zeminde de var olmaya başladı. Milliyetçilik ve sol bir söylemin iç içe geçtiği bir düzlem üzerinden Kürtlerle temas bu yıllarda yoğunlaştı. Sol-milliyetçi Kürt hareketinin yasal siyasal zeminde

mücadeleye başlaması, silah-şiddet mücadelesine sıcak bakmayan Kürtlerin bile kendileriyle yakınlaşmasını sağladı. Çalışma sürecinde hem literatür çalışmalarında hem de yapılan görüşmelerde sol-milliyetçi Kürt hareketi ile temas sağlayan Kürtlerin başta din olmak üzere, bütün kültürel değerlerinden uzaklaşmaya başladıklarını ifade etmek gerekiyor. Lakin bu uzaklaşmanın tek başına siyasal ortamın sağladığı etkileşim nedeniyle mi; yoksa, sol-milliyetçi Kürt hareketin de bu yönde bir telkini, çalışması olup-olmadığı sorusu oldukça önem taşımaktadır. Araştırma boyunca elde edilen bilgiler doğrultusunda ifade etmek gerekir ki, sol-milliyetçi Kürt hareketinin Kürtler-din ilişkisinde din aleyhine olumsuz bir etki yaptığı ifade edilebilir. Zira sürecin başından itibaren sosyalist-Leninist bir devlet kurmanın hayali peşinde olan bu düşün dine sıcak bakmadığı; hatta, dinin devlet tarafından Kürtlerin asimilasyonu için araçsallaştırıldığı çokça dillendirilmekteydi.

Özellikle 1990'larda kadınların daha önce olmadığı kadar siyasi hareket içine çekilmesi, hem siyaseti hem toplumu dönüştürecektir. Dinsel-manevi değerlerin güçlü olduğu, dahası geleneksel ataerkil sosyal yapının hâkim olduğu bir bölgede sol-milliyetçi Kürt hareketinin kadınları saflarına katmaya başlaması, bütün bu yapıyı sarmıştır. Kadınlar siyasete ve dolayısıyla sosyal alana çıktıkça kimliğin sekülerleşmesi de hızlanmıştır. Daha önce de belirtildiği gibi, kadınların siyasete ve özellikle mahallelerde yürütülen siyasal çalışmalara yoğun olarak katılmaya başlamaları aslında İslamcı siyasal hareketlerin, özellikle de Milli Görüş hareketinin siyasete getirdiği bir yenilikti.

Kürtler-din sosyolojisinin din aleyhinde gelişmesinin tek başına sol-milliyetçi Kürt hareketinin sosyo-politik çalışmalarının sonucu olduğunu söylemek çok gerçekçi olmayabilir. Araştırma sürecinde ulaşılan bilgiler de bu yöndedir. Örneğin, 1980'li yıllardan itibaren bölgede varlığını göstermeye başlayan ve siyasetinin merkezine dini koyduğunu iddia eden Hizbullah'ın, şeriata-dine dayalı bir devlet kurma iddiasının aksine; gerek kullandığı dil, gerekse söyleminin merkezine oturttuğu silah-şiddet nedeniyle muhafazakar Kürtler de dahil, bütün Kürtler nezdinde din aleyhinde bir etki oluşturduğunu ifade etmek gerekmektedir. Hizbullah, bir taraftan bölgede legal zeminde, yasal olarak faaliyet gösteren dini kurum ve cemaatlerin faaliyet alanını daraltırken, öte taraftan uyguladığı şiddet merkezli siyaset nedeniyle Kürtlerin sol-milliyetçi Kürt çizgisine yanaşmasına katkıda bulunmuştur. Özellikle Hizbullahın devlet tarafından sol-ulusalcı Kürt hareketine karşı kurulduğu ve desteklendiği propagandası,

sol-milliyetçi Kürt hareketin "Din, Kürtlerin asimilasyonu için devlet tarafından araçsallaştırılmaktadır" tezine katkı sağlamıştır.

Kürtler-din ilişkisinin zayıflaması devletin din alanındaki politikaları ile de açıklanabilir. Devletin, bölgede etkili olan, Kürtlerin başta din olmak üzere; dil, kültür ve inanç dünyasını koruyan, hatta inşa eden temel eğitim merkezleri konumundaki medreselerin statüsünü belirleyememesi, hatta bu kurumların zayıflaması ve tasfiyesi yönünde politikalar üretmesi; bu kurumların bölgedeki etkinliğini azaltmış ve Kürtlerin hayatına dokunma imkânını zayıflatmıştır. Sonuç olarak, sol-milliyetçi Kürtlerin boşalan bu alanları doldurmasına zımnen olanak sağlamıştır. Bir taraftan Hizbullah'ın bölgede din aleyhinde oluşturduğu algı ve yasal dairede din hizmeti sunan cemaat-tarikatların zayıflattığı dini kurum ve cemaatlerle mücadelesinin sonucu olarak etkinliklerinin azaltılması, öte yandan devletin bu kurumlara olumsuz bakışı ve bölgede önemli derecede tabanı bulunan muhafazakâr Kürtlerin dini taleplerini devletin kendisinin de karşılamaması bu dini kurumların yerine sol-milliyetçi Kürt hareketinin ikame edilmesini sağlamıştır.

1990'dan itibaren yasal-siyasal sürece dahil olmaya başlayan sol-milliyetçi Kürt hareketi, 2010'larda önemli bir siyasi kırılmayı da araştırmanın konusunu oluşturan din başlığında yaşayacaktır. Bu dönemde artarak devam eden bir ivmeyle din ile hareket arasında oldukça açılmış olan mesafenin kapatılması yönünde politika değişikliğine gidildiği bilinmektedir. Bu hem söylemde, hem de partinin yönetici ve milletvekili olarak belirlenen isimleri incelendiğinde görülebilmektedir. Fakat özellikle, 6-7 Ekim olayları olmak üzere, HDP'nin ulusalcı-Kürtçü çizgisinde olmayan dindar Kürtlerden çok da hoşnut olduklarını söylemek mümkün görünmüyor. Bu durum, sol-milliyetçi Kürt hareketinin din konusunda söylediklerinin sorgulanmasını ve süreç içinde inandırıcılığını sönümlenmesi söz konusu olabilir. Buna rağmen, sol-milliyetçi Kürt hareketin zaman-zemin ve şartlara uygun olarak kendisini yenileyebilen bir yapıda olduğunu yinelemek gerekiyor.

Araştırma, Kürt kimliği ile din ilişkisini Cumhuriyet'in ilk yıllarında Şeyh Sait ayaklanması, 1960'lı yıllarda TİP'in bu alandaki çalışmaları ve 1980 sonrası ise şiddete yönelen ve yasal zeminde de var olan hareketin etkisini dikkate alarak ele almayı amaçladı. Fakat bu ilişkiyi çerçeveleyen ve belirleyen ekonomik, sosyolojik, psikolojik ve etnik boyutlara kapsamlı ve ayrıntılı olarak değinilmedi. Bu alanlarda yapılacak çalışmalar konunun bütüncül olarak anlaşılmasına büyük katkı sağlayacaktır.

Diğer taraftan, devletin bu yönde yapılacak çalışmaları teşvik etmesi, destek olması konu hakkında yapılacak çalışmaların artışına önemli katkı sağlayabilir. Ne kadar çok bilimsel yöntemler kullanılarak konuyla alakalı araştırma yapılırsa o kadar sorunun anlaşılması olanaklı hale gelecektir. Özellikle Kürt sosyolojisinin din aleyhine gelişmesinin bölgede terörün tırmanmasına etkisinin araştırılması büyük önem taşımaktadır.

Araştırmanın sonuçları tahlil edildiğinde, Kürtlerin bir sekülerleşme süreci yaşadıklarını ifade etmek mümkündür. Benzer bir sekülerleşme sürecinin bütün Türkiye muhafazakarları için geçerli olduğu da ileri sürülebilir. 2000'li yılların başından itibaren Türkiye siyasetini yönlendirenler ve devleti yönetenler dindar bir tabandan gelmektedirler ve bu işlevler kendi başına sekülerleştiricidir. Yani siyasal zemini konsolide etmenin, yönetme erkini elinde tutmanın kendisi sekülerleşmenin en büyük etkeni olarak görülebilir. İktidarda olmak beraberinde ekonomik imkânların artmasını da getirmektedir. Maddi zenginleşme, orta sınıflaşma, dindar kesimler arasında dünya nimetlerinden daha çok faydalanmayı sağlayan bir etken olarak sekülerleşmenin önemli nedenlerinden biridir. Bir diğer neden de, başörtülü kadınların daha çok kamusal alanda görünür olmasıdır. Başörtülü kadınların niceliksel artışının bir kaç nedeni olabilir. Birincisi siyasal konjonktürdür: Daha önce başörtülü olarak kamusal alanda var olmak başta ekonomik olmak üzere bir çok alanda dezavantajlı bir durumken, dindarların ya da kendilerini adlandırma biçimleriyle muhafazakarların iktidarında yasakların kalkmasıyla birlikte başörtülü olmak bir avantaja dönüştü. Öte yandan muhafazakarların sosyo-politik olarak güçlenmeleri başörtülüleri her alanda daha ön planda, daha görünür bir hale getirdi. Yukarıda belirtildiği gibi İslamcı siyasal hareketler kadınların siyasal hayata katılımının önünü açtı. Gerekçesinden bağımsız olarak, başörtülü kadınların kamusal alanda çoğalması, cafe-restaurantlarda görünüyor olmaları toplumda muhafazakar-lığın tırmanışına değil, bu kesimler arasında sekülerleşmenin artışına delalet edebilir. Burada kısaca özetlenmeye çalışılan yeni siyasal, iktisadi ve sosyal gelişmeler bir bütün olarak da Türkiye toplumunun bir parçası olmalarından dolayı Kürt kimliğinin sekülerleşmesini hızlandırmış olabilir.

KAYNAKÇA

Kitaplar

Ahmad, Feroz. *Modern Türkiye'nin Oluşumu.* Çev, Yavuz Alogan. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2016.

Ahmad, Feroz. *Bir Kimlik Peşinde Türkiye.* Çev., Sedat Cem Karadeli. İstanbul: İst. Bilgi Ünv. Yayınları, 2014.

Ahmad, Feroz. *İttihatçılıktan Kemalizme.* Çev., Fatmagül Bertay (Baltalı). İstanbul: Kaynak Yayınları, 2016.

Ahmad, Feroz. *Demokrasi Sürecinde Türkiye: 1945-1980.* Çev.,Ahmet Fethi. İstanbul: Hil Yayınları, 2015.

Alkan, Necati. *PKK'da Semboller, Aktörler, Kadınlar.* Ankara: Karınca, 2017.

Alkan, Necati. *El Kaide'den Işid'e: Din, Şiddet ve Terörizm*. İstanbul: Karınca, 2016.

Altınay, Ayşe Gül. *Vatan, Millet, Kadınlar.* İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.

Atılgan, Gökhan, E.Atilla Aytekin, Ebru Deniz Ozan, Cenk Saraçoğlu, Mustafa Şener, Ateş Uslu, Melih Yeşilbağ. *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat*. İstanbul: Yordam Yayınları, 2015.

Aybar, Mehmet Ali. *Türkiye İşçi Partisi Tarihi*. İstanbul: İletişim yayınları, 2014.

Aydın, Suavi ve Yüksel Taşkın. *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2016

Aydınkaya, Fırat. *Ölüm Koridoru: Diyarbakır Cezaevi'nden Notlar, Hamit Kankılıç ile Söyleşi*. İstanbul: Avesta, 2011.

Bali, Rıfat N. : *Tarz-ı Hayat'tan Life Style'a: Yeni Seçkinler, Yeni Mekanlar, Yeni Yaşamlar.* İstanbul: İletişim yayınları, 2015.

Baran, Mehmet. *Yaşanmışların Hikayesi*. İstanbul: Dua Yayınları, 2015.

Beşikçi, İsmail. *Devlet ve Kürtler: Dil, Millet, Milliyetçilik*. İstanbul: İsmail Beşikçi Vakfı, 2015.

Beşikçi, İsmail. *Doğu Mitinglerin Analizi*. İstanbul: İsmail Beşikçi Vakfı, 2014.

Bruinessen,Martin van. *Ağa, Şeyh, Devlet.* Çev., Banu Yalkut. İstanbul: Özge Yayınları, 2015.

Bruinessen, Martin van. *Kürtlük-Türklük-Alevilik: Etnik ve Dinsel Kimlik Mücadeleleri*. Çev., Hakan Yurdakul. İstanbul - İletişim Yayınları, 2015.

Bruinessen, Martin van. *Kürdistan Üzerine Yazılar*. Çev., Nevzat Kıraç ve arkadaşları. İstanbul: İletişim yayınları, 2105.

Çağlayan, Handan: *Analar-Yoldaşlar-Tanrıçalar: Kürt Hareketinde Kadınlar ve Kadın Kimliğinin Oluşumu.* İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.

Çağlayan, Handan. *Kürt Kadınların Penceresinden: Resmi Kimlik Politikları, Milliyetçilik, Barış Mücadelesi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.

Çamlıbel, Yavuz. *49'lar Davası: Bir Garip Ülkenin İdamlık Kürtleri.* İstanbul: Siyam Yayınları, 2015.

Çiçek, Cuma. *Ulus, Din, Sınıf: Türkiye'de Kürt Mutabakatının İnşaası.* İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.

Demirel, Ahmet. *Birinci Meclis'te Muhalefet: İkinci Grup.* İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.

Ekinci, Tarık Ziya. *Sol Siyaset Sorunları: Türkiye'de İşçi Partisi ve Kürt Aydınlanması*. İstanbul: Cem Yayınları, 2004.

Ekinci, Tarık Ziya. *Türkiye'nin Kürt Siyasetine Eleştirel Yaklaşımlar*. İstanbul: Cem Yayınları, 2004.

Ersanlı, Büşra, Gülay Göksu Özdoğan ve Nesrin Uçarlar. *Türkiye Siyasetinde Kürtler: Direniş, Hak Arayış, Katılım.* İstanbul: İletişim yayınları, 2016.

Feyizoğlu, Turhan. *Fırtınalı Günlerin Gençlik Liderleri Konuşuyor.* İstanbul: Ozan Yayınları, 2010.

Feyizoğlu, Turhan. *İBO: İhtilalin Fidanı.* İstanbul: Alfa, 2011.

İpekçi, Abdi. *İnönü Atatürk'ü Anlatıyor.* (İstanbul, 1981)

Kılıç, Mustafa (Editör-Çoklu Yazar*). Türk Sorunu.* İstanbul: Profil, 2013.

Karaca, Emin. *Ağrı Eteklerinde İsyan: Bir Kürt Ayaklanmasının Anatomisi*.İstanbul: Puslu, 2013.

Karpat, Kemal H. *Kısa Türkiye Tarihi: 1800-2012*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2016.

Kurt, Mehmet. *Din-Şiddet ve Aidiyet:Türkiye'de Hizbullah*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.

Kutlay, Naci. *Kürtlerde Değişim ve Milliyetçilik.* Ankara: Dipnot Yayınları, 2013.

Kısacık, Raşit. *Minareden Kandil'e PKK:Tarihi-Eylemleri-Stratejisi*. İstanbul: Ozan Yayınları, 2012.

Kısacık, Raşit. *İşkence Ve Ölümün Adresi: Diyarbakır Cezaevi*. İstanbul: Ozan Yayınları, 2015.

Kızılkaya, Sinan. *Kürt Siyasetinde Örgüt Kültürü*. İstanbul: Mana, 2012.

Lewis, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. Çev., M. Kıratlı. Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2015.

Lüküslü, Demet. *Türkiye'de "Gençlik Miti" 1980 Sonrası Türkiye Gençliği.* İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.

Markus, Aliza. *Kan ve İnanç: PKK ve Kürt Hareketi*. Çev., Ayten Alkan. İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.

Memdoğlu, Mehmet. *Abdullan Öcalan'ın Din Okumaları*. İstanbul: Anatolia Kültür, 2014.

Miroğlu, Orhan. *Ölümden Kalıma: Diyarbakır Cezaevinden Mektuplar*. İstanbul: Yüzleşme, 2010.

Mojab, Shahrzad. *Devletsiz Ulusun Kadınları/Kürt Kadını Üzerine Araştırmalar.* Çev., Fahriye Adsay, Sema Kılıç ve Ekin Uşaklı. İstanbul: Avesta, 2013.

Mumcu, Uğur. *12 Eylül Adaleti*. Ankara: um:ag Vakfı Yay., 2007.

Ortaylı, İlber. *Türkiye'nin Yakın Tarihi.* İstanbul: Timaş Yayınları, 2017.

Parla, Taha. *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynaklar / Cilt 1 : Atatürk'ün Nutuk'u*. İstanbul: Deniz Yayınları, 2008.

Parla, Taha. *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları / Cilt 2 :Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*. İstanbul: Deniz Yayınları, 2008.

Parla, Taha. *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları / Cilt 3 :Kemalist Tek-Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Oku.* İstanbul: Deniz Yayınları, 2008.

Saraçoğlu, Cenk. *Şehir-Orta Sınıf ve Kürtler: İnkar'dan "Tanıyarak Dışlama"ya*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.

Siler, Orhan. *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce (8.Cilt-SOL).* İstanbul: İletişim Yayınları, 2014

Şener, Mustafa: Modern *Türkiye'de Siyasi Düşünce (8.Cilt-SOL),* İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.

Toker, Metin, *Şeyh Siad ve İsyanı.* Ankara: Akis Yayınları, 1968, s. 7

Ünsal, Artun. *Türkiye İşçi Partisi (1961-1971).* İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2002

Yanmış, Mehmet. *Yakın Dönemde Kürtler: Kimlik-Din-Gelenk.* Ankara: Grifon Yayınları, 2017.

Zürcher, Erik Jan: *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. Çev., Yasemin Saner. İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.

Zürcher, Erik Jan. *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Siyasal Muhalefet: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925).* Çev., Gül Çağalı Güven. İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.

Zürcher, Erik Jan. *İmparatorluktan Cumhuriyete: Türkiye'de Etnik Çatışma.* İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.

Watts, Nıcole F. *Sandıkla Meydan Okuma: Türkiye'de Kürtlerin Siyasi Yolculuğu.* Çev., Bilgesu Sümer. İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.

Makaleler

Akkor, Mahmut. "Dini Bir Müessesenin Sonu: Hilafetin İlgası". *History Studies,* 2012.

Değerli, Esra Sarıkoyuncu. "Amerikan Basınında Doğu İsyanları 1925-1938". *Gazi Akademik Bakış,* Cilt 3, Sayı 6, 2010.

Doğanoğlu, Mustafa. "Devrimci Doğu Kültür Ocakları (DDKO) ve Siyasal Ayrışma". *Ankara Üniv. SBF Dergisi,* Cilt 71, No. 3, 2016, s.941-959.

Gönenç, Aslı Yapar. "Fransa'da ve Türkiye'de Kadın Hareketleri". *İstanbul Ünv. İletişim Fakültesi Dergisi.* Sayı 27, 2006.

İlyas, Ahmet. "Cumhuriyet Döneminde Ortaya Çıkan İsyanlarda Aşiretlerin Rolü". *Batman Ünv. Yaşam Bilimleri Dergisi;* Cilt 5, Sayı 1, 2015.

Kar, Cihat, "80. Yılında Şeyh Said Ayaklanması ve Gerçekler- 1/2/3/4/5/6", Mart, 2012.

Oral, Mustafa. "Birinci TBMM'de Hilafet ve Saltanat Meselesi Üzerine Bazı Notlar". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,* Cilt 19, Sayı 57, Kasım 2013.

Önder, Mehmet Sayman. "Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti Güvenlik Politikalarında Kürtler; Hamidiye Alayları ve Köy Koruculuğu Sistemi." Bingöl Ünv. Yayınları, 2013.

Yıldız, Cengiz. *Kimlik, Kültür ve Değişim Sürecinde Osmanlı'dan Günümüze KÜRTLER Uluslararası Sempozyumu,* 6-8 Eylül 2012 BİNGÖL, Bingöl Üniv. Yayınları, 2013.

Tezler

Altındal, Yonca. *Kadının Siyasi Katılımı Bağlamında Partilerin Kadın Kollarının Sosyolojik Açıdan değerlendirilmesi.* Adnan Menderes Ünv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Ana Bilim Dalı, SOS YL 2007 0001.

Çadır, Mustafa. *Kadının Siyasal Yaşama Katılımında Siyasi Parti Kadın Kollarının Rolü (TBMM'de Grubu Bulunan Siyasi Partiler Bağlamında Ankara İli Örneği).* T.C. Başbakanlık Kadın Statüsü Genel Müdürlüğü. Ankara, 2011.

Çal, Gökhan. *Kürt Siyasal Hareketinde Devrimci Doğu Kültür Ocakları Deneyimi* (1969-1971), Ankara Ünv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi Anabilim Dalı, Ankara-2014.

Demir, Ebru. *Devrimci Doğu Kültür Ocakları (DDKO).* Ankara Ünv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi Anabilim Dalı, Ankara, 2013.

Elektronik Kaynaklar

http://kadem.org.tr/turkiyede-kadin-hareketlerinin-tarihi-degisen-bir-sey-varmi/ (Erişim 24.12.2017).

Gülnur Elçik, 30 Yıl Önce Kürtler, Sol ve DDKO.
http://bianet.org/biamag/toplum/100522-30-yil-once-kurtler-sol-ve-ddko (Erişim 17.11.2017).
Çakır, Ruşen: *Geçmiş, bugün ve gelecek kıskacında Türkiye.*
http://www.birikimdergisi.com/birikim-yazi/4898/gecmis-bugun-ve-gelecek-kiskacinda-turkiye-hizbullahi#.WzU4EdIzbIU (22.04.2007).

http://www.gazetebilkent.com/2015/01/07/modern-kurt-hareketinde-sicrama-58ler/ (Erişim 31.05.2018).
http://dergilerpark.gov.tr./download/article-file/377156 (Erişim 24.12.2017).

http://www.star.com.tr/yazarlar/refah-partili-kadinler-ve-referandum-yazi-1196232/ (Erişim 24.02.2018).

https://kadinlerinkurtulusu.wordpress.com/yazdiklerimiz/turkiyede-80-sonrasi-kadin-hareketi, (Erişim 24.12.2017).

http://www.hurriyet.com.tr/hdpnin.escinsel-milletvekili-adayi-baris-sulu-konustu-29098287, (Erişim 29.11.2017).

htpps://www.evrensel.net/haberler/84140/demokratik-islam-kongresi-medine-sözlesmesini-onerdi, (Erişim 29.11.2017).

https://www.haberler.com/cumhurbaskaninin-mitinglerde-gosterdigi-kurtce-kur-7290893-haberi/ (Erişim 29.11.2017).

https://www.demokratthaber.org/roportajlar/hdp-adayi-suheyla-inal-diyanet-kac-kez-zulme-karsi-cikmistir-h49327.html (Erişim 29.11.2017).

http:www.evrensel.net/haberler/298541/hdpli-erdogmusa-sivil-cuma-davasi (Erişim 29.11.2017).

http://aljazeera-ozel/hdpden-islami-kesim-acilimi (Erişim 29.11.2017).

http://ayrintidergi.com.tr/hdp-turkiyelilesme-ve-demirtas/ (Erişim 29.11.2017).

http://www.haberturk.com/haber/971550-iyi-ulu-yaparim-guvecte-iddialiyim-albüm-cikarabilirim (Erişim 29.11.2017).

http://www.bbc.com/turkce/haberler/2014/05/140510_kongre_diyarbakir (Erişim 29.11.2017).

http://t24.com.tr/haber/demokratik-islam-kongresinde-neler-konusuldu,258085 (Erişim 29.11.2017).

https://istiraki.blogspot.com.tr/2014/04/demokratik/islam/kongresi.html Erişim:29.11.2017.

http://www.aljazeera.com.tr/al-jazeera-ozel/hdpden-dindar-kesimlere-esit-temsil (Erişim 29.11.2017).

Erdal Sarızeybek. *Koçgiri de ne oldu?.* http://www.erdalsarizeybek.com.tr/kocgiri-de-ne-oldu (Erişim 20.10.2017).

Gülsel Günel. *Şeyh Sait Ayaklanması. "Dinci-Gerici" İdeolojilerin Devrimci Politik İşlevi Üzerine* http://www.teorivepolitika.net/index.php/arsiv/item/245-seyh-said-ayaklanmasi. (Erişim 18.10.2017).

Nurgün Koç, *Şeyh Said Ayaklanması.*

http://www.turkishstudies.net/DergiTamDetay.aspx?ID=4101&Detay=Ozet (Erişim 22.02.2018).

http://www.altayli.net/hamidiye-alaylari.html (Erişim 14.01.2018).

http://www.birikimdergisi.com/guncel-yazilar/882/uc-devrin-tanigi-modern-siyasi-tarihinin-musa-anter-i-okumak#.wnsqydSLTDc (Erişim 07.02.2018).

http://www.aljazeera.com.tr/dosya/pkk-nasil-kuruldu-ve-guclendi (Erişim 19.11.2017).

Ümit Fırat. *Yarım Asır Sonra Devrimci Doğu Kültür Ocakları (DDKO).* http://www.basnews.com/index.php/tr/opinion/352056 (Erişim 19.11.2017).

https://www.antikapitalist.net/makale/antikap/52_turkiyede-denizler-devrimci-irade-yeterli-mi.htm (Erişim 04.02.2018).

http://sendika62.org/2013/03/yeni-fkf-nereden-baksan-tutarsizlik-ugur-gumuskaya-kolektifler-net-98551/ (Erişim 24.02.2018).

http://www.radikal.com.tr/yazarlar/cuneyt-ozdemir/hizbullahi-devlet-kurdu-iste-belgesi-1037824/ (Erişim 04.02.2018).

http://www.hurhaber.com/hizbullah-nasil-ortaya-cikti/haber-390521 (Erişim 18.02.2018).

http://bianet.org/bianet/bianet/100522-30-yil-onckurtler-sol-ve-ddko (Erişim 19.11.2017).

http://yezdinser.blogcu.com/turkiye-de-modern-devletin-olusumu-ve-kemalizm/1395243 (Erişim 21.02.2016).

http://www.21yyle.org/kose.yazisi-yazdir/8207 (Erişim 03.05.2017).

http://www.aksam.com.tr/yazarlar/iste-gercek-hdp-haber-405650 (Erişim 03.05.2017).

http://www.birgun.net/haber/hdp-den-laiklik-aciklamasi-110199.html (Erişim 03.05.2017).

Uğur Mumcu, *Halklar Kardeştir.* Milliyet Gazetesi, 3 Mart 1992. http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/Seyh%20Sait/ Erişim: 23.07.2017